क्रम सं०

प्रवेश सं० १८२२२

विषय: पुराणेतिहासम्

ग्रन्थकार

नाम भागवतम् (एकादश स्कन्धः)

पत्र सं० १-५६

अक्षर सं० (पंक्तौ) ३२

पंक्ति सं० (पृष्ठे) १४

श्लोक सं०

आकार: ८" x ५.७"

लिपि: दे. ना.

आधार: का.

14511

सं. १८०६

वि० विवरणम् पू०

नं. ३२३७

पी० एस० यू० पी०—७७ एम० सी० ई०—१९५१—५०,०००

Indira Gandhi National Centre for the Arts

[illegible]

ORIGINAL MSS POOR

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

रा॰भा॰ १ उनमः श्रीपरमहंसास्वादितचरणकमलचिन्मकरंदाय भक्तजनमानसनिवासाय श्रीरा
पाय॥ विजयते यदानंदकृष्णपादरजःस्रजः पापघ्नतामूर्द्धितापुंतेमहे द्रुदिमहस्र
ज १ उक्तैकत्रिंशताध्यायैर्मुक्तिरेकादशे ततः जायंते येन तत्साधैः समासस्व्या
मसूत्यतः २ नारदो वसुदेवाय समासेनत्यवर्ण्यत भगवान् श्रीगणेशाय नमः॥
श्रीपरमपंमाद्भवापाय विस्तरेणोपपत्तिभिः ३ तत्र तु प्रथमे । ध्यायेपडुवंशस्यसं
त्तेयः उपत्तिप्राविशागायमोशास्त्रपदेशात ४ प्रवृत्तितः यदानंदकृष्णक्रीडनु
वर्णिता । तत्रिवृत्त्यायमं रयदारोहस्तु वर्ण्यते ५ एवं तावत्त दशमस्कंधे भूभा
रावतरणाय निजविभूतिविभूषितपांडुवंशस्य पांडुवंशावतारितसकलसुरेश
स्यप्रणतजनसकलदुरितशमनैकहेतोर्भगवतः श्रीकृष्णस्य तदुचितप्रवृत्ति
विडंजनेनतद्धुवस्यस्मरणादिपराणां पोषामानंदकारणाकोडाविर्भाविता
अथैरानीउपाश्रितयोगमायाचेमवस्यभक्तानामात्मतत्त्वोपदेशपूर्वकक्रीडा
चमूतजिभवनाखिलानावाविकारिणां सुराणां मोक्षजायदेशेन तेन दधिका राम
रिपदप्राप्यस्यपूर्वकं श्रीबादरायणिरुवाच कृत्वादैत्यवधं कृष्णः सरामो यदुभि १

र्वृतः भुवोवतारयद्भारं जविष्ठंजनयन्कलिं १ श्रीबादरायणिरुवाच कृत्वादैत्यवधे
कृष्णः ये कोपिताः सुबहुपांडुसुताः सपत्नैर्दुर्द्यूतहेलनकचग्रहणादिभिस्तान्
कृत्वानिमित्तमितरेतरतः समेतान्हत्वा नृपान्निरहरत्क्षितिभारमीश २ भूभारराजपृ
तनायदुभिर्निरस्य गुप्तैः स्वबाहुभिरचिंतयदप्रमेयः मन्ये । वनेर्ननु गतोप्यगतं हि भारं यद्यादवं कुलमहो अविषह्यमास्ते पारि
भवोस्य भवेत्कथंचिन्मत्संश्रयस्य विभवोन्नहनस्य नित्यं । अंतः कलिं यदुकुलस्य विधाय
वेणुस्तंबस्य वह्निमिव शांतिमुपैमि धाम ४ एवं व्यवसितो राजन्सत्यसंकल्प ईश्वरः
शापव्याजेन विप्राणां संजह्रे स्वकुलं विभुः ५ स्वमूर्त्या लोकलावण्यनिर्मुक्त्या लोच
नं नृणां । गीर्भिस्ताः स्मरतां चित्तं पदैस्तानीक्षतां क्रियाः ६ आच्छिद्य कीर्तिं सुश्लो
कां विततां ह्यंजसा नु कौ । तमोनया तरिष्यंतीत्यगात्स्वं पदमीश्वरः ७ राजोवाच
ब्रह्मण्यानां वदान्यानां नित्यं वृद्धोपसेविनां । विप्रशापः कथमभूद्वृष्णीनां कृष्णचेत
सां ८ यन्निमित्तः स वै शापो यादृशो द्विजसत्तम । कथमेकात्मनां भेद एतत्सर्वं वदस्व
मे ९ श्रीशुक उवाच बिभ्रद्वपुः सकलसुंदरसंनिवेशं कर्माचरन्भुवि सुमंगलमाप्तका
मः आस्थाय धाम रममाण उदारकीर्तिः संहर्तुमैच्छत कुलं स्थितकृत्यशे
षः १० कर्माणि पुण्यनिवहानि सुमंगलानि गायज्जगत्कलिमलापहराणि कृत्वा
कालात्मना निवसता यदुदेवगेहे पिंडारकं समगमन्मुनयो निसृष्टाः ११ विश्वा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

भा०भा०
२

मित्रो।सितः कण्वो दुर्वासा भृगुरंगिरः कश्यपो वामदेवोत्रिर्वसिष्ठो नारदादय १२
क्रीडंतस्तानुपव्रज्य कुमारा यदुनंदनाः उपसंगृह्य पप्रछु–विनीता विनीतवत १३ ते
वेषयित्वा स्त्रीवेषैः शांबं जांबवतीसुतं। कृत्वोदरं सुमहत्तं वस्त्राद्यैर्यदुनंदनाः एषा
पृछति नो विप्रा अंतर्वत्न्यसितेक्षणा १४ प्रष्टुं विलज्जती साक्षात्प्रब्रूत। मोघदर्शि
नाः प्रसोष्यंती पुत्रकामा किंस्वित्संजनयिष्यति १५ एवं प्रलब्धा मुनयस्तानूचुः कु
पिता नृप। जनयिष्यति वो मंदा मुसलं कुलनाशनं १६ तछ्रुत्वा तेतिसंत्रस्ता विमुच्य स
हसोदरं। शांबस्य ददृशुस्तस्मिन्मुसलं खल्वयःस्मयं १७ किं कृतं मंदभाग्यैर्नः कि
वदिष्यंति नो जनाः इति विह्वलिता गेहानादाय मुसलं ययु १८ तच्चोपनीय सदसि
परिम्लानमुखश्रिय राज्ञ आवेदयांचक्रुः सर्वयादवसंनिधौ १९ श्रुत्वामोघं वि
प्रशापं दृष्ट्वा च मुसलं नृप। विस्मिता भयसंत्रस्ता बभूवुर्द्वारकौकसः २० तच्चूर्ण
यित्वा मुसलं यदुराजः स आहुकः समुद्रसलिले प्रास्यल्लोहं चास्यावशेषितं २१
कश्चिन्मत्स्यो। ग्रसील्लोहं चूर्णानि तरलैस्ततः उह्यमानानि वेलायां लग्नान्यास
न्किलैरका २२ मत्स्यो गृहीतो मत्स्यघ्नैर्जालेनान्यैः महार्णवे तस्योदरगतं लो — राम०
हं शल्ये लुब्धकोकरोत २३ भगवान्ज्ञातसर्वार्थ ईश्वरोपि तदन्यथा। कर्तुं नैछ — २

द्विप्रशापं कालरूप्यन्वमोदत २४ इति पारमहंस्यां संहितायां एकादशस्कंधे प्रथमोध्यायः
श्रुक उ० गोविंदभुजगुप्तायां द्वारवत्यां कुरूद्वह। अवात्सीन्नारदोभीक्ष्णं कृष्णोपासनलाल
सः को नु राजन्निंद्रियवान्मुकुंदचरणांबुजं। न भजेत्सर्वतो मृत्युरुपास्यममरोत्तमैः २ तमे
कदा तु देवर्षिं वसुदेवो गृहागतं। अर्चितं सुखमासीनमभिवाद्येदमब्रवीत ३ वसु
देव उ० भगवन्भवतो यात्रा स्वस्तये सर्वदेहिनां। कृपणानां यथा पित्रोरुत्तमश्लोकवर्त्मनां
४ भूतानां देवचरितं दुःखाय च सुखाय च। सुखायैव हि साधूनां त्वादृशामच्युतात्मा
नां ५ भजंति ये यथा देवान्देवा अपि तथैव तान्। छायेव कर्मसचिवाः साधवो दीनव
त्सला ६ ब्रह्मंस्तथापि पृच्छामो धर्मान्भागवतांस्तव यान्श्रुत्वा श्रद्धया मर्त्यो मुच्य
ते सर्वतो भयात ७ अहं किल पुरानंतं प्रजार्थो भुवि मुक्तिदं। अपूजयं न मोक्षाय मोहितो
देवमायया ८ यथा विचित्रव्यसनाद्भवद्भिर्विश्वतोभयात। मुच्येम ह्यंजसैवाद्धा तथा
नः शाधि सुव्रत ९ श्रुक उ० राजन्नेवं कृतप्रश्नो वसुदेवेन धीमता। प्रीतस्तमाह देवर्षि
र्हरेः संस्मारितो गुणैः १० नारद उ० सम्यगेतद्व्यवसितं भवता सात्वतर्षभ यत्पृछसे
भागवतान्धर्मांस्त्वं विश्वभावनान् ११ श्रुतोनुपठितो ध्यात आदृतो वानुमोदितः
सद्यः पुनाति सद्धर्मो देवविश्वद्रुहोपि हि १२ त्वया परमकल्याणः पुण्यश्रवणकीर्त्त

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

भा०ए० ३

नःस्मारितोभगवानादिदेवोनारायणोमम १३ अत्राप्युदाहरंतीममितिहासंपुरातनं। आ
र्षभाणांभस्तत्सुतःस्मृत १५ तमाहुर्वासुदेवांशंमोक्षधर्मविवक्षया अवतीर्णंसु
तशतंतस्यासीद्ब्रह्मपारगं १६ तेषांतुभरतोज्येष्ठोनारायणपरायणः विख्यातंवर्ष
मेतद्यन्नाम्नाभारतमद्भुतं १७ सभुक्तभोगांत्यक्त्वेमांनिर्गतस्तपसाहरिं। उपासीनस्तत्प
दवींलेभेवैजन्मभिस्त्रिभिः १८ तेषांनवनवद्वीपपतयोस्यसमंततः कर्मतंत्रप्रणेता
रएकाशीतिर्द्विजातयः १९ नवाभवन्महाभागामुनयोह्यर्थशंसिनः श्रमणाःकवि
र्हरिरंतरिक्षःप्रबुद्धःपिप्पलायनः आविर्होत्रोथद्रुमिलश्चमसःकरभाजनः २१ तए
तेभगवद्रूपंविश्वंसदसदात्मकं। आत्मनोव्यतिरेकेणपश्यंतोव्यचरन्महीं २२ अव्या
हतेष्टगतयःसुरसिद्धसाध्यगंधर्वयक्षनरकिंनरनागलोकान्। मुक्ताश्चरंतिमुनिचा
रणभूतनाथविद्याधरद्विजगवांभुवनानिकामं २३ तएकदानिमेःसत्रमुप
जग्मुर्यदृच्छया। वितायमानमृषिभिरजनाभेमहात्मनः २४ तान्दृष्ट्वासूर्यसंकाशा
न्महाभागवतान्नृप। यजमानोग्नयोविप्राःसर्वएवोपतस्थिरे २५ विदेहस्तानभिप्रे
त्यनारायणपरायणान्। प्रीतःसंपूजयांचक्रेआसनस्थान्यथार्हतः २६ तान्रोच
मानान्स्वरुचाब्रह्मपुत्रोपमान्नवापप्रच्छपरमप्रीतःप्रश्रयावनतोनृप २७ विदेहउ०

एभ० ३

मन्येभगवतःसाक्षात्पार्षदान्वोमधुद्विषः। विष्णोर्भूतानिलोकानांपावनायचरंतिहि २८
दुर्लभोमानुषोदेहोदेहिनांक्षणभंगुरः तत्रापिदुर्लभंमन्येवैकुंठप्रियदर्शनं २९ अतआ
त्यंतिकंक्षेमंपृच्छामोभवतोनघाः संसारेस्मिन्क्षणार्द्धोपिसत्संगःसेवधिर्नृणां ३० धर्मा
न्भागवतान्ब्रूतयदिनःश्रुतयेक्षमं। यैःप्रसन्नःप्रपन्नायदास्यत्यात्मानमप्यजः ३१ नारदउ०
एवंतेनिमिनापृष्टावसुदेवमहत्तमाः प्रतिपूज्याब्रुवन्प्रीत्यासंसदस्यर्त्विजंनृपं ३२
कविरु० मन्येकुतश्चिद्भयमच्युतस्यपादांबुजोपासनमत्रनित्यं। उद्विग्नबुद्धेरसदात्मभा
वाद्विश्वात्मनायत्रनिवर्त्ततेभीः ३३ येवैभगवताप्रोक्ताउपायाह्यात्मलब्धये। अंजःपुंसा
मविदुषांविद्धिभागवतान्हितान् ३४ यानास्थायनरोराजन्नप्रमाद्येतकर्हिचित्। धा
वन्निमील्यवानेत्रेनस्खलेन्नपतेदिह ३५ कायेनवाचामनसेंद्रियैर्वाबुद्ध्यात्मनावा
नुसृतःस्वभावात्। करोतियद्यत्सकलंपरस्मैनारायणायेतिसमर्पयेत्तत् ३६ भयंद्वि
तीयाभिनिवेशतःस्यादीशादपेतस्यविपर्ययोस्मृतिः तन्माययातोबुधआभजेत्तंभक्त्यै
कयेशंगु अविद्यमानोप्यवभातिहिद्वयोर्ध्यातुर्धियास्वप्नमनोरथौयथातत्कर्मसंक
ल्पविकल्पकंमनोबुधोनिरुंध्यादभयंततःस्यात् ३८ शृण्वन्सुभद्राणिरथांगपा
णेर्जन्मानिकर्माणिचयानिलोकेगीतानिनामानितदर्थकानिगायन्विलज्जोविचरे

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

भा॰ए॰ ५

शृंग ३९ एवंव्रतः स्वप्रियनामकीर्त्यां जातानुरागो द्रुतचित्त उच्चैः हसत्यथो रोदि
ति रौति गायत्युन्मादवन्नृत्यति लोकबाह्य ४० खं वायुमग्निं सलिलं महीं च ज्योतींषि
सत्वानि दिशो द्रुमादीन। सरित्समुद्रांश्च हरेः शरीरं यत्किंच भूतं प्रणमेदनन्य ४१ भ
क्तिः परेशानुभवो विरक्तिरन्यत्र चैष त्रिक एककालः। प्रपद्यमानस्य यथाश्नतः स्यु
स्तुष्टिः पुष्टिः क्षुदपायोनुघासं ४२ इत्यच्युतांघ्रिं भजतोनुवृत्त्या भक्तिर्विरक्तिर्भ
गवत्प्रबोधः। भवंति वै भागवतस्य राजंस्ततः परां शांतिमुपैति साक्षात् ४३ राजो
वाच अथ भागवतं ब्रूत यद्धर्मो यादृशो नृणां। यथाचरति यद्ब्रूते यैर्लिंगैर्भगवत्प्रि
य ४४ हरिरुवाच सर्वभूतेषु यः पश्येद्भगवद्भावमात्मनः। भूतानि भगवत्यात्म
न्येष भागवतोत्तम ४५ ईश्वरे तदधीनेषु बालिशेषु द्विषत्सु च। प्रेममैत्रीकृपोपेक्षा
यः करोति स मध्यम ४६ अर्चायामेव हरये पूजां यः श्रद्धयेहते। न तद्भक्तेषु चान्येषु
स भक्तः प्राकृतः स्मृत ४७ गृहीत्वापींद्रियैरर्थान्यो न द्वेष्टि न हृष्यति। विष्णोर्मा
यामिदं देहेंद्रियप्राणमनोधियां यो जन्माप्ययक्षुद्भयतर्षकृच्छ्रैः संसारधर्मैरवि
मुह्यमानः स्मृत्या हरेर्भागवतप्रधान ४९ न कामकर्मबीजानां यस्य चेतसि संभव राम॰
वासुदेवैकनिलयः स वै भागवतोत्तम ५० न यस्य जन्मकर्मभ्यां न वर्णाश्रमजा ४

तिभिः सज्जतेस्मिन्नहंभावो देहे वै स हरेः प्रियः ५१ न यस्य स्वः पर इति वित्तेष्वात्मनि वा भिदा
सर्वभूतसमः शांतः स वै भागवतोत्तमः ५२ त्रिभुवनविभवहेतवेप्यकुंठस्मृतिरजितात्मसु
रादिभिर्विमृग्यात्। न चलति भगवत्पदारविंदाल्लवनिमिषार्धमपि यः स वैष्णवाग्र्यः ५३
भगवत उरुविक्रमांघ्रिशाखानखमणिचंद्रिकया निरस्ततापे। हृदि कथमुपसीदतां पु
नः स प्रभवति चंद्र इवोदितेर्कताप ५४ विसृजति हृदयं न यस्य साक्षाद्धरिरवशाभिहितो
प्यघौघनाशः। प्रणयरशनया धृतांघ्रिपद्मः स भवति भागवतप्रधान उक्त ५५ इ श्री
ए व दे ना द वा भा व ध वि प ना द्वि यो प राजोवाच परस्य वि
ष्णोरीशस्य मायिनामपि मोहिनीं। मायां वेदितुमिच्छामो भगवंतो ब्रुवंतु नः १ नानुतृ
प्येजुषन्युष्मद्वचो हरिकथामृतं। संसारतापनिस्तप्तो मर्त्यस्तत्तापभेषजं २ अंतरिक्ष उ
एभिर्भूतानि भूतात्मा महाभूतैर्महाभुजः। ससर्जोच्चावचान्याद्यः स्वमात्रात्मप्रसिद्धये ३
एवं सृष्टानि भूतानि प्रविष्टः पंचधातुभिः। एकधा दशधात्मानं विभजन्जुषते गुणान् ४
गुणैर्गुणान्स भुंजान आत्मप्रद्योतितैः प्रभुः। मन्यमान इदं सृष्टमात्मानमिह सज्जते ५
कर्माणि कर्मभिः कुर्वन्सनिमित्तानि देहभृत्। तत्तत्कर्मफलं गृह्णन्भ्रमतीह सुखेतरं
६ इत्थं कर्मगतीर्गच्छन्बह्वभद्रवहाः पुमान्। आभूतसंप्लवात्सर्गप्रलयावश्नुतेवशः ७

Indira Gandhi National Centre for the Arts

भा॰ ए॰ ५ धर्मरूपस्त्वतत्रासन्नैत्यव्यक्तं द्रव्यगुणात्मकं । अनादिनिधनः कालो ह्यव्यक्तापापकर्षति ८ शतव
र्षा ह्यनावृष्टिर्भविष्यत्युल्बणा भुवि । तत्कालोपचितोष्णार्को लोकांस्त्रीन्प्रतपिष्यति
९ पातालतलमारभ्य संकर्षणमुखानलः दहन्नूर्ध्वशिखो विष्वग्वर्द्धते वायुनेरितः १०
संवर्त्तको मेघगणो वर्षति स्म शतं समा धाराभिर्ह॰ ११ राम राम राम राम राम राम
ततो विराजमुत्सृज्य वैराजः पुरुषो नृप । अव्यक्तं विशते सूक्ष्मं निरिंधन इवानलः १२
वायुना हृतगंधा भूः सलिलत्वाय कल्पते सलिलं तद्धृतरसं ज्योतिष्ट्वायोपकल्पते १३
हृतरूपं तु तमसा वायौ ज्योतिः प्रलीयते । हृतस्पर्शोऽवकाशेन वायुर्नभसि लीयते । का
लात्मना हृतगुणं नभ आत्मनि लीयते १४ इंद्रियाणि मनो बुद्धिः सह वैकारिकैर्नृप ।
प्रविशंति ह्यहंकारं स्वगुणैरहमात्मनि १५ एषा माया भगवतः सर्गस्थित्यंतकारिणी
त्रिवर्णा वर्णितास्माभिः । किं भूयः श्रोतुमिच्छसि १६ राजोवाच यथैतामैश्वरीं मायां दुस्तरा
मकृतात्मभिः तरंत्यंजः स्थूलधियो महर्ष इदमुच्यतां १७ प्रबुद्ध उ॰ कर्माण्यारभमाणा
नां दुःखहत्यै सुखाय च पश्येत्पाकविपर्यासं मिथुनीचारिणां नृणां १८ नित्यार्त्तिदे
न वित्तेन दुर्लभेनात्ममृत्युना गृहापत्याप्तपशुभिः का प्रीतिः साधितैश्चलैः १९ एवं लोकं राम॰
परं विद्यान्नश्वरं कर्मनिर्मितं । सतुल्यातिशयध्वंसं यथा मंडलवर्त्तिनां २० तस्माद्गुरुं ५

प्रपद्येत जिज्ञासुः श्रेय उत्तमं शाब्दे परे च निष्णातं ब्रह्मण्युपशमाश्रयं २१ तत्र भागवतान्ध
र्मान्शिक्षेद्गुर्वात्मदैवतः अमाययानुवृत्त्या यैस्तुष्येदात्मात्मदो हरिः २२ सर्वतो मनसोऽसं
गमादौ संगं च साधुषु । दयां मैत्रीं प्रश्रयं च भूतेष्वद्धा यथोचितं २३ शौचं तपस्तितिक्षां च
मौनं स्वाध्यायमार्जवं ब्रह्मचर्यमहिंसां च समत्वं द्वंद्वसंज्ञयोः २४ सर्वत्रात्मेश्वरान्वीक्षां
कैवल्यमनिकेततां । विविक्तचीरवसनं संतोषं येन केनचित् २५ श्रद्धां भागवते शास्त्रेऽनिं
दामन्यत्र चापि हि । मनोवाक्कर्मदंडं च सत्यं शमदमावपि २६ श्रवणं कीर्त्तनं ध्यानं हरेरद्भु
तकर्मणः जन्मकर्मगुणानां च तदर्थेऽखिलचेष्टितं २७ इष्टं दत्तं तपो जप्तं वृत्तं यच्चात्म
नः प्रियं । दारान्सुतान्गृहान्प्राणान्यत्परस्मै निवेदनं २८ एवं कृष्णात्मनाथेषु मनुष्ये
षु च सौहृदं । परिचर्यां चोभयत्र महत्सु नृषु साधुषु २९ परस्परानुकथनं पावनं भगव
द्यशः । मिथो रतिर्मिथस्तुष्टिर्निवृत्तिर्मिथ आत्मनः ३० स्मरंतः स्मारयंतश्च मिथोऽघौघ
हरं हरिं । भक्त्या संजातया भक्त्या बिभ्रत्युत्पुलकां तनुं ३१ क्वचिद्रुदंत्यच्युतचिंतया क्वचिद्धसं
ति नंदंति वदंत्यलौकिकाः नृत्यंति गायंत्यनुशीलयंत्यजं भवंति तूष्णीं परमेत्य निर्वृताः ३२
इति भागवतान्धर्मान्शिक्षन्भक्त्या तदुत्थया । नारायणपरो मायामंजस्तरति दुस्तरां ३३ रा
जो॰ नारायणाभिधानस्य ब्रह्मणः परमात्मनः । निष्ठामर्हथ नो वक्तुं यूयं हि ब्रह्मवित्तमाः ३४

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

भा॰ए॰ ६ पिप्पलायन उः स्थित्युद्भवप्रलयहेतुरहेतुरस्य यत्स्वप्नजागरसुषुप्तिषु सद्बहिश्च । देहेंद्रि
यासुहृदयानि चरंति येन संजीवितानि तदवेहि परं नरेंद्र ३५ नैतन्मनो विशति वागुत चक्षुरात्मा
प्राणेंद्रियाणि च यथानलमर्चिषः स्वाः शब्दोपि बोधकनिषेधतयात्ममूलमर्थोक्तमाह यदृते
न निषेधसिद्धिः ३६ सत्त्वं रजस्तम इति त्रिवृदेकमादौ सूत्रं महानहमिति प्रवदंति जीवं ज्ञान
क्रियार्थफलरूपतयोरुशक्ति ब्रह्मैव भाति सदसच्च तयोः परं यत् ३७ नात्मा जजान न मरि
ष्यति नैधतेसौ न क्षीयते सवनविद्व्यभिचारिणां हि सर्वत्र शश्वदनपाय्युपलब्धिमात्रं प्रा
णो यथेंद्रियबलेन विकल्पितं सत् ३८ अंडेषु पेशिषु तरुष्वविनिश्चितेषु प्राणो हि जीव
मुपधावति तत्र तत्र सन्ने यदिंद्रियगणेहमि च प्रसुप्ते कूटस्थ आशयमृते तदनुस्मृतिर्नः ३९
यर्ह्यब्जनाभचरणैषणयोरुभक्त्या चेतोमलानि विधमेद्गुणकर्मजानि तस्मिन्विशुद्ध उपलभ्य
त आत्मतत्त्वं साक्षाद्यथामलदृशोः सवितृप्रकाशः ४० राजोवाच कर्मयोगं वदत नः पुरुषो
येन संस्कृतः विधूयेहाशु कर्माणि नैष्कर्म्यं विंदते परं ४१ एवं प्रश्नमृषीन्पूर्वमपृच्छं पितु
रंतिके नाब्रुवन्ब्रह्मणः पुत्रास्तत्र कारणमुच्यतां ४२ आविर्होत्र उः कर्माकर्मविकर्मे
ति वेदवादो न लौकिकः वेदस्य चेश्वरात्मत्वात्तत्र मुह्यंति सूरयः ४३ परोक्षवादो वेदोयं राम॰
बालानामनुशासनं कर्ममोक्षाय कर्माणि विधत्ते ह्यगदं यथा ४४ नाचरेद्यस्तु वेदोक्तं स्व ६

यमज्ञोजितेंद्रियः विकर्मणा ह्यधर्मेण मृत्योर्मृत्युमुपैति सः ४५ वेदोक्तमेव कुर्वाणो निःसं
गोर्पितमीश्वरे नैष्कर्म्यं लभते सिद्धिं रोचनार्था फलश्रुतिः ४६ य आशु हृदयग्रंथिं नि
र्जिहीर्षुः परात्मनः विधिनोपचरेद्देवं तंत्रोक्तेन च केशवं ४७ लब्ध्वानुग्रह आचार्यात्तेन
संदर्शितागमः महापुरुषमभ्यर्चेन्मूर्त्याभिमतयात्मनः ४८ शुचिः संमुखमासीनः प्रा
णसंयमनादिभिः पिंडं विशोध्य संन्यासकृतरक्षोर्चयेद्धरिं ४९ अर्चादौ हृदये वापि य
थालब्धोपचारकैः द्रव्यक्षित्यात्मलिंगानि निष्पाद्य प्रोक्ष्य चासनं ५० पाद्यादीनुपकल्प्याथ
संनिधाप्य समाहितः हृदादिभिः कृतन्यासो मूलमंत्रेण चार्चयेत् ५१ सांगोपांगां सपार्षदां
तां तां मूर्तिं स्वमंत्रतः पाद्यार्घ्याचमनीयाद्यैः स्नानवासोविभूषणैः ५२ गंधमाल्याक्षतस्र
ग्भिर्धूपदीपोपहारकैः सांगं संपूज्य विधिवत्स्तवैः स्तुत्वा नमेद्धरिं ५३ आत्मानं तन्मयं
ध्यायन्मूर्तिं संपूजयेद्धरेः शेषामाधाय शिरसा स्वधाम्न्युद्वास्य सत्कृतं ५४ एवमग्न्यर्क
तोयादावतिथौ हृदये च यः यजतीश्वरमात्मानमचिरान्मुच्यते हि सः ५५ इति श्रीभा॰
ए॰ तृतीयोध्यायः ३ राजोवाच यानि यानीह कर्माणि यैर्यैः स्वच्छंदजन्मभिः चक्रे करो
ति कर्ता वा हरिस्तानि ब्रुवंतु नः १ द्रुमिल उ॰ यो वा अनंतस्य गुणाननंताननुक्रमिष्य
न्स तु बालबुद्धिः रजांसि भूमेर्गणयेत्कथंचित्कालेन नैवाखिलशक्तिधाम्नः २ भूतैर्य

Indira Gandhi National Centre for the Arts

रायंदभिरात्मसृष्टैः पुरंविराजंविरचय्यतस्मिन्स्वांशेनविष्टःपुरुषाभिधानमवाप
भा.ए. ७ नारायणः ३ यत्कायएषभुवनत्रयसन्निवेशोयस्येंद्रियैस्तनुभृतामुभयेंद्रियाणि॥ज्ञा
नंस्वतःश्वसनतोबलमोजईहासत्वादिभिःस्थितिलयोद्भवआदिकर्ता ४ आदा
वभूच्छतधृतीरजसास्यसर्गेविष्णुःस्थितौक्रतुपतिर्द्विजधर्मसेतुः रुद्रोप्ययायतम
सापुरुषःसआद्यइत्युद्भवस्थितिलयाःसततंप्रजासु ५ धर्मस्यदक्षदुहितर्यज
निष्टमूर्त्यांनारायणोनरऋषिप्रवरःप्रशांतः नैष्कर्म्यलक्षणमुवाचचचारकर्मयो
द्यापिचास्तऋषिवर्यनिषेवितांघ्रिः ६ इंद्रोविशंक्यममधामजिघृक्षतीतिकामंन्य
युंक्तसगणंसबदर्युपाख्यं वात्वाप्सरोगणवसंतसुमंदवातैः स्त्रीप्रेक्षणेषुभि
रविध्यदतन्महिज्ञः ७ विज्ञायशक्रकृतमक्रममादिदेवःप्राहप्रहस्यगतविस्म
यएजमानान् माभैर्विभोमदनमारुतदेववध्वोगृह्णीतनोबलिमशून्यमिमंकुरु
ध्वं ८ इत्थंब्रुवत्यभयदेनरदेवदेवाःसव्रीडनम्रशिरसःसघृणंतमूचुः नैतद्विभो
त्वयिपरेविकृतेविचित्रंस्वारामधीरनिकरानतपादपद्मे ९ त्वांसेवतांसुरकृता
बहवोतरायाःस्वौकोविलंघ्यपरमंव्रजतांपदंते नान्यस्यबर्हिषिबलीन्ददतः रामः
स्वभागान्धत्तेपदंत्वमवितायदिविघ्नमूर्ध्नि १० क्षुत्तृट्त्रिकालगुणमारुतजैह्वशैश्ना ७

नस्मानपारजलधीनतितीर्यकेचित्क्रोधस्ययांतिविफलस्यवशंपदेगोर्मज्जंतिदु
श्चरतपश्चवृथोत्सृजंति ११ इतिप्रगृणतांतेषांस्त्रियोत्यद्भुतदर्शनाः दर्शयामा
सशुश्रूषांस्वर्चिताःकुर्वतीर्विभुः १२ तेदेवानुचरादृष्ट्वास्त्रियःश्रीरिवरूपि
णीः गंधेनमुमुहुस्तासांरूपौदार्यहतश्रियः १३ तानाहदेवदेवेशःप्रणतान्प्रह
सन्निव आसामेकतमांवृंध्वंसवर्णांस्वर्गभूषणां १४ ओमित्यादेशमादायनत्वातं
सुरवंदिनः उर्वशीमप्सरःश्रेष्ठांपुरस्कृत्यदिवंययुः १५ इंद्रायानम्यसदसिशृण्व
तांत्रिदिवौकसां ऊचुर्नारायणबलंशक्रस्तत्रासविस्मितः १६ हंसस्वरूप्यवदद
च्युतआत्मयोगंदत्तःकुमारऋषभोभगवान्पितानः विष्णुःशिवायजगतांकलया
वतीर्णस्तेनाहृतामधुभिदाश्रुतयोहयास्ये १७ गुप्तोप्ययेमनुरिलौषधयश्च
मात्स्येक्रौडेहतोदितिजउद्धरतांभसःक्ष्मां कौर्मेधृतोद्रिरमृतोन्मथनेस्वपृष्ठे
ग्राहात्प्रपन्नमिभराजममुंचदार्त्तं १८ संस्तुन्वतोनिपतितान्श्रमणानृषींश्च
शक्रंचवृत्रवधतस्तमसिप्रविष्टं देवस्त्रियोसुरगृहेपिहिताअनाथाजघ्नेसु
रेंद्रमभयायसतांनृसिंहे १९ देवासुरेयुधिचदैत्यपतीन्सुरार्थेहत्वांतरेषुभुव
नान्यदधात्कलाभिः भूत्वाथवामनइमामहरद्बलेःक्ष्मांयाच्ञाछलेनसमदाद

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

भा०ए० रितेःसुतेभ्यः २० निःक्षत्रियामकृतगांचत्रिःसप्तकृत्वोरामस्तुहैहयकुलाप्ययभार्ग
८ वाग्निः सोब्धिंबबंधदशवक्त्रमहन्सलंकंसीतापतिर्जयतिलोकमलघ्नकीर्तिः २१
भूमेर्भरावतरणाययदुष्वजन्माजातःकरिष्यतिसुरैरपिदुष्कराणि वादैर्विमो
हयतियज्ञकृतोतदर्हान्शूद्रान्कलौक्षितिभुजोन्यहनिष्यदंते २२ एवंविधानिक
र्माणिजन्मानिचजगत्पतेः भूरीणिभूरियशसोवर्णितानिमहाभुज २३ इति
श्रीभा०एकादशेचतुर्थः ॥ भगवंतंहरिंप्रायोनभजंत्यात्मवित्तमाः तेषामशांत
कामानांकानिष्ठाविजितात्मनां १ मुखबाहूरुपादेभ्यःपुरुषस्याश्र
मैःसह चत्वारोजज्ञिरेवर्णागुणैर्विप्रादयःपृथक् २ यएषांपुरुषंसाक्षादात्मप्र
भवमीश्वरं नभजंत्यवजानंतिस्थानाद्भ्रष्टाःपतंत्यधः ३ दूरेहरिकथाःकेचिद्दूरे
चाच्युतकीर्तनाः स्त्रियःशूद्रादयश्चैवतेनुकंप्याभवादृशां ४ विप्रोराजन्यवैश्यौ
वाहरेःप्राप्ताःपदांतिकं श्रौतेनजन्मनाथापिमुह्यंत्याम्नायवादिनः ५ कर्मण्य
कोविदाःस्तब्धामूर्खाःपंडितमानिनः वदंतिचाटुकान्मूढायया माध्व्यागिरोत्सुकाः ६
रजसाघोरसंकल्पाःकामुकाअहिमन्यवः दांभिकामानिनःपापाविहसंत्यच्यु रामं०
तप्रियान् ७ वदंतितेन्योन्यमुपासितस्त्रियोगृहेषुमैथुन्यपरेषुचाशिषः

यजंत्यसृष्टान्नविधानदक्षिणांवृत्त्यैपरंघ्नंतिपशूनतद्विदः ॥८॥ श्रियाविभूत्याभिजनेनविद्यया
त्यागेनरूपेणबलेनकर्मणा जातस्मयेनांधधियःसहेश्वरान्सतोवमन्यंतिहरिप्रियान्खलाः
९ सर्वेषुशश्वत्तनुभृत्स्ववस्थितंयथाखमात्मानमभीष्टमीश्वरं वेदोपगीतंनशृण्वते
बुधामनोरथानांप्रवदंतिवार्तया १० लोकेव्यवायामिषमद्यसेवानित्याहिजंतोर्नहितत्र
चोदना व्यवस्थितिस्तत्रविवाहयज्ञसुराग्रहैरासुनिवृत्तिरिष्टा ११ तद्यथाइमामम
भ्रन्रशनामृतस्यइत्यश्वाभिधानीमादत्तइत्यत्ररशनालिंगतोगर्दभाश्वाभिधानीरशना
ग्रहणप्राप्तौमंत्रस्यापूर्वविधिर्द्वारेणपरिसंख्योच्यते। यथोक्तंतंत्रवार्तिके। अप्राप्तविधि
रेवायमतोमंत्रस्यनिश्चितः परिसंख्याफलेनोक्तानविशेषःपुनःश्रुतेरिति। क्वचित्पुर
नातीतित्वप्राप्तस्याप्राप्तांशपूरणलक्षणस्यनियमफलस्यार्थभावान्नियमविधिद्वारा
फलतःपरिसंख्याभवति। यस्यापंचपंचनखाभक्ष्याइति। तथारागतोभिसक्तमानसस्य
व्यवायादेर्विवाहादिनियमेनाप्यनुज्ञायापरिसंख्यैवेति। ननुयद्यप्यनुज्ञामात्रमेत
दुच्यते तर्हिरनुज्ञातांनुयोभार्यांसंनिधौनोपगच्छतिघोरायांभ्रूणहत्यायांयुज्यते
नात्रसंशयइत्यादिदोषश्रवणंनस्यात्। नैषदोषःमनसिकामेसत्यपितस्यामनस्या
द्वेषादिनावातामनुपगच्छतोदोषश्रवणोपपत्तेरितिसर्वमनवद्यं। तदेवंव्यवायादि
मनोरथानुकूलितत्वाद्भागमात्मानंनश्रावयंतीत्युक्तं ११ राशकल्पकोधनकुमः

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

भा०ए०
६

षड्गीचपंचम विधिरसंतमप्राप्तौ नियम यास्त्रिकेसति तत्रचान्यत्रप्राप्तौ परिसंख्यावि
धीयते धनंवधर्मैकफलंयतोवैज्ञानंसविज्ञानमनुप्रशांतिगेहेषुपुंजेविकलेव
रस्यमत्युंनयस्पंतिदुरंतवार्य १२ यत्तघ्राणभक्षो विहितः सुरायास्तथापशोरालभ
नेनहिंसा। एवंव्यवायः प्रजयत्नरक्षैरमेघिपशुद्धेनविदुःस्वधर्म १३ येत्वनेवंविदो
संतःस्तब्धाःसदभिमानिनः पशून्द्रुह्यंतिविस्रब्धाःप्रेत्यखादंतितेचतान् १४ द्विष
न्तः परकायेषुस्वात्मानंहरिमीश्वरं। मृतकेसानुबंधेस्मिन्बद्धस्नेहाःपतंत्यधः १५
येकैवल्यमसंप्राप्तायेचातीताश्चमूढतां।। त्रैवर्गिकाह्युक्षणिकाआत्मानंघातयंति
ते १६ एतआत्महनोशांता अज्ञानेज्ञानमानिनः सीदंत्यकृतकृत्यावैकालध्वस्त
मनोरथा १७ हित्वात्माप्यासरचितागृहापत्यसुहृच्छ्रियः तमोविशंत्यनिच्छंतोवासु
देवपराङ्मुखा १८ राजोवाच कस्मिन्कालेसभगवान्किंवर्णः कीदृशोनृभिः नामावा
केनविधिनापूज्यतेतदिहोच्यतां १९ करभाजनउवाच कृतंत्रेताद्वापरंचकलिरित्येषुके
शवः नानावर्णाभिधाकारोनानैवविधिनेज्यते २० कृतेशुक्लश्चतुर्बाहुर्जटिलोव
ल्कलांबरः कृष्णाजिनोपवीताक्षान्बिभ्रद्दंडकमंडलू २१ मनुष्यास्तुतदाशांतानि
र्वैराःसुहृदःसमाःयजंतितपसादेवंशमेनचदमेनच २२ हंसःसुपर्णोवैकुं
ठोधर्मोयोगेश्वरोमलःईश्वरःपुरुषोव्यक्तःपरमात्मेतिगीयते २३ त्रेतायांरक्त राम०
६

वर्णोसौचतुर्बाहुस्त्रिमेखलः हिरण्यकेशस्त्रय्यात्मास्रुक्स्रुवाद्युपलक्षणः २४ तंतदामनुजादे
वंसर्वदेवमयंहरिं यजंतिविद्ययात्रय्याधर्मिष्ठाब्रह्मवादिनः २५ विष्णुर्यज्ञः पृश्निगर्भः सर्व
देवउरुक्रमः वृषाकपिर्जयंतश्चउरुगायइतीर्यते २६ द्वापरेभगवान्श्यामःपीतवासा
निजायुधः श्रीवत्सादिभिरंकैश्चलक्षणैरुपलक्षितः २७ तंतदापुरुषंमर्त्यामहाराजो
पलक्षणं यजंतिवेदतंत्राभ्यांपरंजिज्ञासवोनृप २८ नमस्तेवासुदेवायनमःसंकर्ष
णायच प्रद्युम्नायानिरुद्धायतुभ्यंभगवतेनम २९ नारायणायऋषयेपुरुषायमहा
त्मने। विश्वेश्वरायविश्वायसर्वभूतात्मनेनमः ३० इतिद्वापरउर्वीशस्तुवंतिज
गदीश्वरं। नानातंत्रविधानेनकलावपितथाशृणु ३१ कृष्णवर्णंत्विषाकृष्णंसांगोपां
गास्त्रपार्षदं। यज्ञैःसंकीर्तनप्रायैर्यजंतिहिसुमेधसः ३२ ध्येयंसदापरिभवघ्नमभीष्टदोहं तीर्थास्पदंशिवविरिंचिनुतंशरण्यं भृत्या
र्तिहंप्रणतपालभवाब्धिपोतंवंदेमहापुरुषतेचरणारविंदं ३३ त्यक्त्वासुदुस्त्यजसु
रेप्सितराज्यलक्ष्मींधर्मिष्ठआर्यवचसायदगादरण्यं मायामृगंदयितयेप्सितमन्वधा
वद्वंदेमहापुरुषतेचरणारविंदं ३४ एवंयुगानुरूपाभ्यांभगवान्युगवर्तिभिः मनुजै

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

भा॰ ए॰ रिज्यतेराजन्श्रेयसामाप्पुरोहरिः ३५ कलिंसभाजयंत्यार्यागुणज्ञाःसारभागिनः यत्रसं
कीर्त्तनेनैवसर्वःस्वार्थोभिलभ्यते ३६ नह्यतःपरमोलाभोदेहिनांभ्राम्यतामिह यतो
१० विंदतपरमांशांतिनस्यतिसंसृतिः ३७ कृतादिषुप्रजाराजन्कलाविच्छंतिसंभवं क
लौखलुभविष्यंतिनारायणपरायणाः ३८ क्वचित्क्वचिन्महाराजद्राविडेषुचभूरिशः
ताम्रपर्णीनदीयत्रकृतमालापयस्विनी ३९ कावेरीचमहापुण्याप्रतीचीचमहान
दीयेपिबंतिजलंतासांमनुजामनुजेश्वर प्रायोभक्ताभगवतिवासुदेवेमलाशयाः ४०
देवर्षिभूताप्तनृणांपितॄणांनकिंकरोनायमृणीचराजन्सर्वात्मनायःशरणंशरण्यंगतोमु
कुंदंपरिहृत्यकर्त्तं ४१ स्वपादमूलंभजतःप्रियस्यत्यक्तान्यभावस्यहरिःपरेशःवि
कर्मयच्चोत्पतितंकथंचिद्धुनोतिसर्वंहृदिसंनिविष्टः ४२ नारदउ॰ धर्मान्भागवता
निच्छंश्रुत्वासमिथिलेश्वरः जायंतेयान्मुनीन्प्रीतःसोपाध्यायोह्यपूजयत ४३ ततोंत
र्द्धिरेसिद्धाःसर्वलोकस्यपश्यतःराजाधर्मानुपातिष्ठन्नवापपरमांगतिं ४४ त्वमप्
येतान्महाभागधर्मान्भागवतान्श्रुतान् आस्थितःश्रद्धयायुक्तोनिःसंगोयास्यसेप राम॰
रं ४५ युवयोःखलुदंपत्योर्यशसापूरितंजगत् पुत्रतामगमद्यद्वांभगवानीश्वरो
हरिः ४६ दर्शनालिंगनालापैःशयनासनभोजनैः आत्मावांपावितःकृष्णेपुत्रस्ने १०

हंप्रकुर्वतोः ४७ वैरेणयंनृपतयःशिशुपालपौंड्रशाल्वादयोगतिविलोकनाद्यैःध्यायंतआकृ
तधियःशयनासनादौतत्साम्यमापुरनुरक्तधियांपुनःकिं ४८ मापत्यबुद्धिमकृथाःकृष्णे
सर्वात्मनीश्वरे मायामनुष्यभावेनगूढैश्वर्येपरेव्यये ४९ भूभारासुरराजन्यहंतवेगुप्तयेस
तां अवतीर्णस्यनिर्वृत्यैयशोलोकेवितन्यते ५० शुकउ॰ एतच्छ्रुत्वामहाभागोवसुदेवो
तिविस्मितः देवकीचमहाभागाजहतुर्मोहमात्मन ५१ इतिहासमिमंपुण्यंधारयेद्यःसमा
हितःसविधूयेहशमलंब्रह्मभूयायकल्पते ५२ इतिश्रीभागवतेएकादशेपंचमोध्यायः श्री
बादरायणिरु॰ अथब्रह्मात्मजैर्देवैःप्रजेशैरावृतोभ्यगात् भवश्चभूतभव्येशोययौभूतग
णैर्वृतः १ इंद्रोमरुद्भिर्भगवानादित्यावसवोश्विनौ ऋभवोंगिरसोरुद्राविश्वेसाध्याश्चदेव
ताः २ गंधर्वाप्सरसोनागाःसिद्धचारणगुह्यकाः ऋषयःपितरश्चैवसविद्याधरकिंनराः द्वा
रकामुपसंजग्मुःसर्वेकृष्णदिदृक्षवः वपुषायेनभगवान्नरलोकमनोरमः यशोविते
नेलोकेषुसर्वलोकमलापहं ४ तस्यांविभ्राजमानायांसमृद्धायांमहर्द्धिभिः व्यचक्ष
ताविच्छन्नाक्षाःकृष्णमद्भुतदर्शनं ५ स्वर्गोद्यानोपगैर्माल्यैश्छादयंतोयदूत्तमं गीर्भिश्चि
त्रपदार्थाभिस्तुष्टुवुर्जगदीश्वरं ६ देवाउ॰ नताःस्मतेनाथपदारविंदंबुद्धींद्रियप्रा
णमनोवचोभिः यच्चिंत्यतेंतर्हृदिभावयुक्तैर्मुमुक्षुभिःकर्ममयोरुपाशात् ७ त्वंमा
ययात्रिगुणयात्मनिदुर्विभाव्यंव्यक्तंसृजस्यवसिलुंपसितद्गुणस्थःनैतैर्भवानजित

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

भा.ए. कर्मभिर्ज्यते दैवैः विसृष्टो व्यवहितेति तेन वध ८ भुद्विन्दिर्शातानुजथेअद्दुराशयानां
११ विद्याश्रुताध्ययनदानतपःक्रियाभिः सत्वात्मनामृषभ ते यशसि प्रवृद्धसच्छ्रद्धया श्रवणसंभ
तया यथा स्यात् ९ स्यान्नस्तवाङ्घ्रिरशुभाशयधूमकेतुः क्षेमाय यो मुनिभिरार्द्रहृदोह्यमा
नः युः सात्वतैः समविभूतय आत्मविद्भिर्व्यूहेऽर्चितः सवनशः स्वरतिक्रमाय १० यच्चि
न्त्यमप्रयतपाणिभिरध्वराग्नौ त्रय्या निरुक्तविधिनेश हविर्गृहीत्वा अध्यात्मयोग
तयोगिभिरात्ममायां जिज्ञासुभिः परमभागवतैः परीष्ट ११ पर्युष्टया तव विभो वन
मालयेयं संस्पर्द्धिनी भगवती प्रतिपत्निवच्छ्रीः यः सुप्रणीतममुयार्हणमाददन्नो
भूयात्सदाङ्घ्रिरशुभाशयधूमकेतुः केतुस्त्रिविक्रमयुतस्त्रिपतत्पताको यस्ते भया
भयकरोऽसुरदेवचम्वोः स्वर्गाय साधुषु खलेष्वितराय भूमन् पादः पुनातु भगव
न्भजतामघं नः १३ नस्योतगाव इव यस्य वशे भवन्ति ब्रह्मादयस्तनुभृतो मिथुरर्द्यमानाः
कालस्य ते प्रकृतिपूरुषयोः परस्य शंनस्तनोतु चरणः पुरुषोत्तमस्य १४ अस्यासि
हेतुरुदयस्थितिसंयमानामव्यक्तजीवमहतामपि कालमाहुः सोऽयं त्रिणाभिरखिला
पचये प्रवृत्तः कालो गभीररय उत्तमपूरुषस्त्वं १५ त्वत्तः पुमान्समधिगम्य यया स्व
वीर्यं धत्ते महान्तमिव गर्भममोघवीर्यः सोऽयं तयानुगत आत्मन आण्डकोशं हैमं स
सर्ज बहिरावरणैरुपेतं १६ तत्तस्थुषश्च जगतश्च भवानधीशो यन्माययोत्थगुणा राम०
११

विक्रिययोपनीतान् । अर्थान् जुषन्नपि हृषीकपते न लिप्तो येऽन्ये स्वतः परिहृतादपि बिभ्य
ति स्म १७ स्मायावलोकलवदर्शितभावहारि भ्रूमण्डलप्रहितसौरतमन्त्रशौण्डैः पत्न्यस्तु षो
डशसहस्रमनंगबाणैर्यस्येन्द्रियं विमथितुं करणैर्न विभ्व्यः १८ विभ्व्यस्तवामृतकथोद
वहास्त्रिलोक्याः पादावनेजसरितः शमलानि हन्तुं । आनुश्रवं श्रुतिभिरङ्घ्रिजमङ्गसङ्गै
स्तीर्थद्वयं शुचिषदस्त उपस्पृशन्ति १९ शुकउ- इत्यभिष्टूय विबुधैः सेशः शतधृतिर्हरिं ।
अभ्यभाषत गोविन्दं प्रणम्याम्बरमाश्रितः २० ब्रह्मोवाच भूमेर्भारावताराय पुरा विज्ञा
पितः प्रभो त्वमस्माभिरशेषात्मंस्तत्तथैवोपपादितं धर्मश्च स्थापितः सत्सु सत्य
संधेषु वै त्वया कीर्तिश्च दिक्षु विक्षिप्ता सर्वलोकमलापहा २२ अवतीर्य यदोर्वंशे बि
भ्रद्रूपमनुत्तमं कर्माण्युद्दामवृत्तानि हिताय जगतोऽकृथाः २३ यानि ते चरितानीश
मनुष्याः साधवः कलौ शृण्वन्तः कीर्तयन्तश्च तरिष्यन्त्यञ्जसा तमः २४ यदुवंशेऽव
तीर्णस्य भवतः पुरुषोत्तम शरच्छतं व्यतीयाय पंचविंशाधिकं प्रभो २५ नाधुना
ते खिलाधार देवकार्यावशेषितं कुलं च विप्रशापेन नष्टप्रायमभूदिदं २६ ततः
स्वधाम परमं विशस्व यदि मन्यसे सलोकान् लोकपालान्नः पाहि वैकुण्ठकिंकरान्
२७ भगवानुवाच अवधारितमेतन्मे यदात्थ विबुधेश्वर । कृतं वः कार्यमखिलं भूमेर्भा
रोऽवतारितः २८ तदिदं यादवकुलं वीर्यशौर्यश्रियोद्धतं । लोकं जिघृक्षद्रुद्धं मे वेलयेव

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

महार्णव २९ प्रघसद्धृसदत्यानां पन्नो विपुलं कुलं गंतास्म्यनेन लोकोयमुद्वेलेन विनं
भा० ए० १२ क्ष्यति ३० इदानीं नाश आरब्धः कुलस्य द्विजशापजः यास्यामि भवनं ब्रह्मन्नेतदंतेत
वानघ ३१ श्रीशुक उ० इत्युक्तो लोकनाथेन स्वयंभूः प्रणिपत्य तं सहदेवगणैर्देवः स्व
धाम समपद्यत ३२ अथ तस्यां महोत्पातान् द्वारवत्यां समुत्थितान् विलोक्य भ
गवानाह यदुवृद्धान् समागतान् ३३ भगवानुवाच एते वै सुमहोत्पाता व्युत्तिष्ठंतीह स
र्वतः शापश्च नः कुलस्यासीद्ब्राह्मणेभ्यो दुरत्यय ३४ न वस्तव्यमिहास्माभिर्जिजीवि
षुभिरार्यकाः प्रभासं सुमहापुण्यं यास्यामोद्यैव माचिरं ३५ यत्र स्नात्वा दक्षशापाद्गृही
तो यक्ष्मणोडुराट् विमुक्तः किल्बिषात्सद्यो भेजे भूयः कलोदयं ३६ वयं च तस्मि
न्नाप्लुत्य तर्पयित्वा पितॄन्सुरान् भोजयित्वोशिजो विप्रान्नानागुणवतांधसा ३७
तेषु दानानि पात्रेषु श्रद्धयोप्त्वा महांति वै वृजिनानि तरिष्यामो दानैर्नौभिरिवार्ण
वं ३८ श्रीशुक उ० एवं भगवतादिष्टा यादवाः कुरुनंदन गंतुं कृतधियस्तीर्थं स्यंदनान्
समयूयुजन् ३९ तन्निरीक्ष्योद्धवो राजन् श्रुत्वा भगवतोदितं दृष्ट्वारिष्टानि घोराणि
नित्यं कृष्णमनुव्रत ४० विविक्त उपसंगम्य जगतामीश्वरेश्वरं प्रणम्य शिरसा पा
दौ प्रांजलिस्तमभाषत ४१ उद्धव उ० देवदेवेश योगेश पुण्यश्रवणकीर्तन संहृ राम० १२
त्यैतत्कुलं नूनं लोकं संत्यक्ष्यते भवान् विप्रशापं समर्थोपि प्रत्यहन्न यदीश्वरः ४२

नाहं तवांघ्रिकमलं क्षणार्धमपि केशव त्यक्तुं समुत्सहे नाथ स्वधाम नय मामपि ४३ तव विक्री
डितं कृष्ण नृणां परममंगलं कर्णपीयूषमास्वाद्य त्यजत्यन्यस्पृहां जनः ४४ शय्यासनाट
नस्थानस्नानक्रीडाशनादिषु कथं त्वां प्रियमात्मानं वयं भक्तास्त्यजेम हि ४५ त्वयोपभुक्तस्र
ग्गंधवासोलंकारचर्चिताः उच्छिष्टभोजिनो दाशामला ४७ वयं हि महायोगिन् भ्रमंतः क
र्मवर्त्मसु त्वद्वार्तया तरिष्यामस्तावकैर्दुस्तरं तम ४८ स्मरंतः कीर्तयंतस्ते कृतानि गदिता
नि च गत्युत्स्मितेक्षणक्ष्वेलि यन्नृलोकविडंबनं ४९ श्रीशुक उ० एवं विज्ञापितो राजन्भगवा
न्देवकीसुतः एकांतिनं प्रियं भृत्यमुद्धवं समभाषत ५० इति श्रीभा० ए० षष्ठोध्यायः भग
वानुवाच यदात्थ मां महाभाग तच्चिकीर्षितमेव मे ब्रह्मा भवो लोकपालाः स्वर्वासं मेभिकांक्षि
णः १ मया निष्पादितं ह्यत्र देवकार्यमशेषतः यदर्थमवतीर्णोहमंशेन ब्रह्मणार्थितः
२ कुलं वै शापनिर्दग्धं नंक्ष्यत्यन्योन्यविग्रहात् समुद्रः सप्तमेह्न्येतां पुरीं च प्लावयिष्यति
३ यर्ह्येवायं मया त्यक्तो लोकोयं नष्टमंगलः भविष्यत्यचिरात्साधो कलिनापि निराकृ
तः ४ न वस्तव्यं त्वयैवेह मनः सम्यक्समदृग्विचरस्व गां ६ यदिदं मनसा वाचा चक्षु
र्भ्यां श्रवणादिभिः नश्वरं गृह्यमाणं च विद्धि मायामनोमयं ७ पुंसोयुक्तस्य नानार्थो
भ्रमः स गुणदोषभाक् कर्माकर्मविकर्मेति गुणदोषधियो भिदा ८ तस्माद्युक्तेंद्रि
यग्रामो युक्तचित्त इदं जगत् आत्मनीक्षस्व विततमात्मानं मय्यधीश्वरे ९ ज्ञानविज्ञा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

भा०ए० नसंयुक्तआत्मभूतःशरीरिणां। आत्मानुभवतुष्टात्मानांतरायैर्विहन्यसे १० दोषबुद्ध्यो-
भयातीतोनिषेधान्ननिवर्त्तते। गुणबुद्ध्याचविहितंनकरोतियथार्भकः ११ सर्वभू-
१३ तसुहृच्छांतोज्ञानविज्ञाननिश्चयः पश्यन्मदात्मकंविश्वंनविपद्येतवैपुनः १२ श्रीशुक-
उ० इत्यादिष्टोभगवतामहाभागवतोनृप। उद्धवःप्रणिपत्याहतत्त्वंजिज्ञासुरच्युतं
१३ उद्धवउ० योगेशयोगविन्यासयोगात्मन्योगसंभव। निःश्रेयसायमेप्रोक्तस्त्या-
गःसंन्यासलक्षणः १४ त्यागोयंदुःकरोभूमन्कामानांविषयात्मभिः सुतरांत्वयि-
सर्वात्मन्नभक्तैरितिमेमतिः १५ सोहंममाहमितिमूढमतिर्विगाढस्त्वन्माययावि-
तात्मनिसानुबंधे। तत्त्वंजसानिगदितंभवतायथाहंसंसाधयामिभगवन्ननुशा-
धिभृत्यं १६ सत्यस्यतेस्वदृशआत्मनआत्मनोन्यंवक्तारमीश। विबुधेष्वपिनानु-
चक्षे। सर्वेविमोहितधियस्तवमाययेमेब्रह्मादयस्तनुभृतोबहिरर्थभावाः १७ त-
स्माद्भवंतमनवद्यमनंतपारंसर्वज्ञमीश्वरमकुंठविकुंठधिष्ण्यं। निर्विण्णधीरहमु-
हेवृजिनाभितप्तो। नारायणंनरसखंशरणंप्रपद्ये १८ भगवानुः प्रायेणमनुजा-
लोकेलोकतत्त्वविचक्षणाः समुद्धरंतिह्यात्मानमात्मनैवाशुभाशयात् १९ आत्म-
नोगुरुरात्मैवपुरुषस्यविशेषतः यत्प्रत्यक्षानुमानाभ्यांश्रेयोसावनुविंदते २० पुरु- राम०
षत्वेचमांधीराःसांख्ययोगविशारदाः आविस्तरंप्रपश्यंतिसर्वशक्त्युपबृंहितं २१ १३

एकद्वित्रिचतुष्पादोबहुपादस्तथापदः बह्व्यःसंतिपुरःसृष्टास्तासांमेपौरुषीप्रिया २२
अत्रमांमार्गयंत्यद्धायुक्ताहेतुभिरीश्वरं। गृह्यमाणैर्गुणैर्लिंगैरग्राह्यमनुमानतः २३
अत्राप्युदाहरंतीममितिहासंपुरातनं अवधूतस्यसंवादंयदोरमिततेजसः २४ अ-
वधूतंद्विजंकंचिच्चरंतमकुतोभयं। कविंनिरीक्ष्यतरुणंयदुःपप्रच्छधर्मवित् २५
यदुरु० कुतोबुद्धिरियंब्रह्मन्नकर्तुःसुविशारदा। यामासाद्यभवांल्लोकंविद्वांश्चरति
बालवत् २६ प्रायोधर्मार्थकामेषुविवित्सायांचमानवाः हेतुनैवसमीहंतेआयु-
षोयशसःश्रियः २७ त्वंतुकल्पःकविर्दक्षःसुभगोमितभाषणः नकर्त्तानेहसेकिंचि-
ज्जडोन्मत्तपिशाचवत् २८ जनेषुदह्यमानेषुकामलोभदवाग्निना। नतप्यसेग्निनाम-
क्तोगंगांभस्थइवद्विपः २९ त्वंहिनःपृच्छतांब्रह्मन्नात्मन्यानंदकारणं। ब्रूहिस्पर्शवि-
हीनस्यभवतःकेवलात्मनः ३० भगवानु० यदुनैवंमहाभागोब्रह्मण्येनसुमेधसा पृ-
ष्टःसभाजितःप्राहप्रश्रयावनतंद्विजः ३१ ब्राह्मणउ० संतिमेगुरवोराजन्बहवोबुद्ध्यु-
पाश्रिताः यतोबुद्धिमुपादायमुक्तोटामीहतान्शृणु ३२ पृथिवीवायुराकाशमा-
पोग्निश्चंद्रमारविः कपोतोजगरःसिंधुःपतंगोमधुकृद्गजः ३३ मधुहाहरिणोमी-
नःपिंगलाकुररोर्भकः कुमारीशरकृत्सर्पऊर्णनाभिःसुपेशकृत् ३४ एतेमेगुरवो
राजन्चतुर्विंशतिराश्रिताः। शिक्षावृत्तिभिरेतेषामन्वशिक्षमिहात्मनः ३५ यतोयद्

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

नुशिक्षामि यथा वा नाहुषात्मज। तत्तथा पुरुषव्याघ्र निबोध कथयामि ते ३६ भूतैराक्रम्य
भा०ए माणो विधीरो दैववशानुगैः तद्विद्वान्न चलेन्मार्गादन्वशिक्षं क्षितेर्व्रत ३७ शश्वत्प
१४ रार्थसर्वेहः परार्थैकांतसंभवः साधुः शिक्षेत भूभृत्तो नगशिष्यः परात्मता ३८
प्राणवृत्त्यैव संतुष्येन्मुनिर्नैवेंद्रियप्रियैः ज्ञानं यथा न नश्येत नावकीर्येत वाङ्म
न ३९ विषयेष्वाविशन्योगी नानाधर्मेषु सर्वतः गुणदोषव्यपेतात्मा न विषज्जे
त वायुवत ४० पार्थिवेष्विह देहेषु प्रविष्टस्तद्गुणाश्रयः गुणैर्न युज्यते योगी
गंधैर्वायुरिवात्मदृक ४१ अंतर्हितश्च स्थिरजंगमेषु ब्रह्मात्मभावेन समन्वयेन
व्याप्त्याव्यवच्छेदमसंगमात्मनो मुनिर्नभस्त्वं विततस्य भावयेत ४२ तेजोबन्नम
यैर्भावैर्मेघाद्यैर्वायुनेरितैः न स्पृश्यते नभस्तद्वत्कालसृष्टैर्गुणैः पुमान ४३
स्वच्छः प्रकृतितः स्निग्धो माधुर्यस्तीर्थभूर्नृणां मुनिः पुनात्यपां मित्रमीक्षोप
स्पर्शकीर्तनैः ४४ तेजस्वी तपसा दीप्तो दुर्द्धर्षोदरभाजनः सर्वभक्ष्योपि युक्ता
त्मा नादत्ते मलमग्निवत ४५ क्वचिच्छन्नः क्वचित्स्पष्ट उपास्यः श्रेय इच्छतां भुं
क्ते सर्वत्र दातॄणां दहन्प्रागुत्तराशुभं ४६ स्वमायया सृष्टमिदं सदसल्लक्ष
णं विभुः प्रविष्ट ईयते तत्तत्स्वरूपोग्निरिवैधसि ४७ विसर्गाद्याः श्मशानांता राम०
भावा देहस्य नात्मनः कलानामिव चंद्रस्य कालेनाव्यक्तवर्त्मना ४८ कालेन १४

ह्योघवेगेन भूतानां प्रभवाप्ययौ नित्यावपि न दृश्येते आत्मनोग्नेर्यथार्चिषां ४९ गुणैर्गु
णानुपादत्ते यथाकालं विमुंचति न तेषु युज्यते योगी गोभिर्गा इव गोपति ५० बुध्यते स्वे
न भेदेन व्यक्तिस्थ इव तद्गतः लक्ष्यते स्थूलमतिभिरात्मा चावस्थितोर्कवत ५१ नातिस्नेहः
प्रसंगो वा कर्त्तव्यः क्वापि केनचित कुर्वन्विंदेत संतापं कपोत इव दीनधी ५२ कपोतः क
श्चनारण्ये कृतनीडो वनस्पतौ कपोत्या भार्यया सार्द्धमुवास कतिचित्समा ५३ कपोतौ
स्नेहगुणितहृदयौ गृहधर्मिणौ दृष्टिं दृष्ट्यांगमंगेन बुद्धिं बुद्ध्या बबंधतु ५४ शय्यास
नाटनस्थानवार्त्ताक्रीडाशनादिकं मिथुनीभूय विश्रब्धौ चेरतुर्वनराजिषु ५५ यं यं वां
छति सा राजंस्तर्पयंत्यनुकंपिता तं तं समनयत्कामं कृच्छ्रेणाप्यजितेंद्रिय ५६ कपो
ती प्रथमं गर्भं गृह्णती काल आगते अंडानि सुषुवे नीडे स्वपत्युः संनिधौ सती ५७ तेषु
काले व्यजायंत रचितावयवा हरेः शक्तिभिर्दुर्विभाव्याभिः कोमलांगतनूरुहा ५८ प्रजा
पुपुषतुः प्रीतौ दंपती पुत्रवत्सलौ शृण्वंतौ कूजितं तासां निर्वृतौ कलभाषितैः ५९ ता
सां पतत्रैः सुस्पर्शैः कूजितैः प्रत्युद्गमैरदीनानां पितरौ मुदमापतु ६० स्नेहानुबद्धहृद
यावन्योन्यं विष्णुमायया विमोहितौ दीनधियौ शिशून्पुपुषतुः प्रजा ६१ एकदा जग्म
तुस्तासामन्नार्थं तौ कुटुंबिनौ परितः कानने तस्मिन्नर्थिनौ चेरतुश्चिरं ६२ दृष्ट्वा तां लु

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

भा॰ए॰ १५ धकः कश्चिद्यदृछातो वनेचरः जगृहे जालमातत्य चरतः स्वालयांतिके ६३ कपोतश्च कपोता
च प्रजापोषे सदोत्सुकौ। गतौ पोषणमादाय स्वनीडमुपजग्मतु ६४ कपोता स्वात्मजा
न्वीक्ष्य बालकान्जालसंवृतान्। तानभ्यधावत्क्रोशंती क्रोशतो भृशदुःखिता ६५ सा
सकृत्स्नेहगुणिता दीनचित्ताजमायया स्वयं चाबध्यत शिचा बद्धान्पश्यंत्यपस्मृति ६६
कपोतश्चात्मजान्बद्धानात्मनोप्यधिकान्प्रियान्। भार्यां चात्मसमां दीनो विललापातिदुःखि
त ६७ अहो मे पश्यतापायमल्पपुण्यस्य दुर्मते अतृप्तस्याकृतार्थस्य गृहस्त्रैवर्गि
को हत ६८ अनुरूपानुकूला च यस्य मे पतिदेवता। शून्ये गृहे मां संत्यज्य पुत्रैः स्वर्या
ति साधुभि ६९ सोहं शून्ये गृहे दीनो मृतदारो मृतप्रज। जिजीविषे किमर्थं वा विधुरो
दुःखजीवितः ७० तांस्तथैवावृतान्शिग्भिर्मृत्युग्रस्तान्विचेष्टतः स्वयं च कृपणाः शि
क्षु पश्यन्नप्यबुधोपतत ७१ तं लब्ध्वा लुब्धकः क्रूरः कपोतं गृहमेधिनं कपोतकान्क
पोतीं च सिद्धार्थः प्रययौ गृहं ७२ एवं कुटुंब्यशांतात्मा द्वंद्वारामः पतत्रिवत् पुष्ण
न्कुटुंबं कृपणः सानुबंधोवसीदति ७३ यः प्राप्य मानुषं लोकं मुक्तिद्वारमपावृतं गृ
हेषु खगवत्सक्तस्तमारूढच्युतं विदु ७४ इति एकादशे सप्तमः ब्राह्मण उवाच राम॰
सुखमैंद्रियकं राजन्स्वर्गे नरक एव च देहिनां यद्यथा दुःखं तस्मान्नेच्छेत तद्बुधः १ ग्रासं सु १५

मृष्टं विरसं महांतं स्तोकमेव वा यदृच्छयैवापतितं ग्रसेदाजगरोक्रिय २ शयीता
हानि भूरीणि निराहारोनुपक्रम यदि नोपनमेद्ग्रासो महाहिरिव दिष्टभुक् ३
ओजः सहोबलयुतं बिभ्रद्देहमकर्मकं। शयानो वीतनिद्रश्च नेहेतेंद्रियवानपि ४ मु
निः प्रसन्नगंभीरो दुर्विगाह्यो दुरत्ययः अनंतपारो ह्यक्षोभ्यः स्तिमितोद इवार्णव ५
समृद्धकामो हीनो वा नारायणपरो मुनि नोत्सर्पेत न शुष्येत सरिद्भिरिव सागरः ६ दृष्ट्वा
स्त्रियं देवमायां तद्भावैरजितेंद्रिय प्रलोभितः पतत्यंधे तमस्यग्नौ पतंगवत् ७ योषि
द्धिरण्याभरणांबरादिद्रव्येषु मायारचितेषु मूढः प्रलोभितात्मा ह्युपभोगबुद्ध्या प
तंगवन्नश्यति नष्टदृष्टिः ८ स्तोकं स्तोकं ग्रसेद्ग्रासं देहो वर्तेत यावता गृहानहिं
सन्नातिष्ठेद्वृत्तिं माधुकरीं मुनि ९ अणुभ्यश्च महद्भ्यश्च शास्त्रेभ्यः कुशलो नरः स
र्वतः सारमादद्यात्पुष्पेभ्य इव षट्पदः १० सायंतनं श्वस्तनं वा न संगृह्णीत भिक्षि
तं पाणिपात्रोदरामत्रो मक्षिकेव न संग्रही ११ सायंतनं श्वस्तनं वा न संगृह्णीत भि
क्षुकः मक्षिका इव संगृह्णन्सह तेन विनश्यति १२ पदापि युवतीं भिक्षुर्न स्पृ
शेद्दारवीमपि स्पृशन्करीव बध्येत करिण्या अंगसंगतः १३ नाधिगच्छेत्स्त्रियं प्राज्ञः
कर्हिचिन्मृत्युमात्मनः बलाधिकैः स हन्येत गजैरन्यैर्गजो यथा १४ न देयं नोपभोग्यं

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

भा०ए० १६ चलुब्धैर्यद्दुःखसंचितं।भुंक्तेतदपितच्चान्योमधुहेवार्थविन्मधु १५ सुदुःखोपार्जितैर्वि
त्तैराशासानांगृहाशिषः।मधुहेवाग्रतोभुंक्तेयतिर्वैगृहमेधिनां १६ ग्राम्यगीतंन
शृणुयाद्यतिर्वनचरःक्वचित।शिक्षेतहरिणाद्बद्धान्मृगयोर्गीतमोहितात् १७ नृत्य
वादित्रगीतानिजुषन्ग्राम्याणियोषितां।आसांक्रीडनकोवश्यऋष्यशृंगोमृगी
सुतः १८ जिह्वयातिप्रमाथिन्याजनोरसविमोहितः।मृत्युमृच्छत्यसद्बुद्धिर्मीनस्तुब
डिशैर्यथा १९ इंद्रियाणिजयंत्याशुनिराहारामनीषिणः।वर्जयित्वातुरसनंतन्नि
रन्नस्यवर्धते २० तावज्जितेंद्रियोनस्याद्विजितान्येंद्रियःपुमान।नजयेद्रसनंयावज्जि
तंसर्वंजितेरसे २१ पिंगलानामवेश्यासीद्विदेहनगरेपुरा।तस्यामेशिक्षितंकिं
चिन्निबोधनृपनंदन २२ सास्वैरिण्येकदाकांतंसंकेतउपनेष्यती।अभूत्कालेब
हिर्द्वारिबिभ्रतीरूपमुत्तमं २३ मार्गआगच्छतोवीक्ष्यपुरुषान्पुरुषर्षभ।तान्शुल्क
दान्वित्तवतःकांतान्मेनेर्थकामुका २४ आगतेष्वपयातेषुसासंकेतोपजीवना।अप्य
न्योवित्तवान्कोपिमामुपैष्यतिभूरिदः २५ एवंदुराशयाध्वस्तनिद्राद्वार्यवलंबिना।नि
र्गच्छतीप्रविशतीनिशीथंसमपद्यत २६ तस्याविताशयाशुष्यद्वक्त्रायादीनचेतसः
निर्वेदःपरमोजज्ञेचिंताहेतुःसुखावहः २७ तस्यानिर्विण्णचित्तायागीतंशृणुय रामः १६

थाममानिर्वेदआशापाशानांपुरुषस्ययथाह्यसिः २८ नह्यंगाजातनिर्वेदोदेहबंधंजि
हासति।पिंगलोवाच अहोमेमोहविततिंपश्यताविजितात्मनः।याकांतादसतःकामं
कामयेयेनबालिशा २९ संतंसमीपेरमणंरतिप्रदंवित्तप्रदंनित्यमिमंविहाय।अका
मदंदुःखभयाधिशोकमोहप्रदंतुच्छमहंभजेता ३० अहोमयात्मापरितापितो
वृथासांकेत्यवृत्त्यातिविगर्ह्यवार्तया।स्त्रैणान्नराद्यार्थतृषोनुशोच्यात्क्रीतेनवित्तं
रतिमात्मनेछती ३१ यदस्थिभिर्निर्मितवंशवंश्यस्थूणंत्वचारोमनखैःपिनद्धं।क्षर
न्नवद्वारमगारमेतद्विण्मूत्रपूर्णंमदुपैतिकान्या ३२ विदेहानांपुरेह्यस्मिन्नहमेकै
वमूढधीः।यान्यमिछत्यसत्यस्मादात्मदात्काममच्युतात ३३ सुहृत्प्रेष्ठतमोनाथआ
त्माचायंशरीरिणां।तंविक्रीयात्मनैवाहंरमेनेनयथारमा ३४ कियत्प्रियंतेव्यभज
न्कामायेकामदानराः।आद्यंतवंतोभार्यायादेवावाकालविद्रुताः ३५ नूनंमेभगवा
न्प्रीतोविष्णुःकेनापिकर्मणा।निर्वेदोयंदुराशायायन्मेजातःसुखावहः ३६ मैवं
स्युर्मंदभाग्यायाःक्लेशानिर्वेदहेतवः।येनानुबंधंनिर्हृत्यपुरुषःशममृछति ३७
तेनोपकृतमादायशिरसाग्राम्यसंगताः।त्यक्त्वादुराशाःशरणंव्रजामितमधीश्वरं
३८ संतुष्टाश्रद्दधत्येतद्यथालाभेनजीवता।विहराम्यमुनैवाहमात्मनारमणेनवै ३९

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

मा॰ए॰ ९७ संसारकूपेपतितंविषयैर्मुषितेक्षणां।ग्रस्तंकालाहिनात्मानंकोन्यस्त्रातुमधीश्वर ४० आ
त्मैवह्यात्मनोगोप्तानिर्विद्येतयदाखिलात।अप्रमत्तइदंपश्येद्ग्रस्तंकालाहिनाजगत ४१
ना ब्राह्मणउ॰ एवंव्यवसितमतिर्दुराशांकांततर्षजा।छित्वोपशममास्थायशय्यामुपवि
वेशसा ४२ आशाहिपरमंदुःखंनैराश्यंपरमंसुखं।यथासंछिद्यकांताशांसुखंसुष्वा
पपिंगला ४२ इतिश्रीभा॰एकादशे॰अष्टमोध्यायः ॥ब्राह्मणउ॰परिग्रहोहिदुःखा
ययद्यत्प्रियतमंनृणां।अनंतंसुखमाप्नोतितद्विद्वान्यस्त्वकिंचन १ सामिषंकुररं
जघ्नुर्बलिनोयेनिरामिषाः।तदामिषंपरित्यज्यससुखंसमविंदत २ नमेमानावमा
नौस्तोनचिंतागेहपुत्रिणां।आत्मक्रीडआत्मरतिर्विचरामीहबालवत ३ द्वावेव
चिंतयामुक्तौपरमानंदआप्लुतौ।योविमुग्धोजडोबालोयोगुणेभ्यःपरंगतः ४ क्व
चित्कुमारीत्वात्मानंवृणानानगृहमागतान।स्वयंतानर्हयामासक्वापियातेषुबं
धुषु ५ तेषामभ्यवहारार्थंशालीनरहसिपार्थिव।अवघ्नंत्याःप्रकोष्ठस्थाश्चक्रुः
शंखाःस्वनंमहत ६ सातज्जुगुप्सितंमत्वामहतीव्रीडिताततः।बभंजैकैकशःशं
खानद्वौद्वौपाण्योरशेषयत ७ उभयोरप्यभूद्घोषोह्यवघ्नंत्याःस्मशंखयोः।तत्रा
प्येकंनिरभिददेकस्मान्नाभवद्ध्वनि ८ अन्वशिक्षमिमंतस्याउपदेशमरिंदम।लोका राम॰ ९७

ननुचरन्नेतांल्लोकतत्वविवित्सया ९ वासेबहूनांकलहोभवेद्वार्ताद्वयोरपि।एकएवच
चरेत्तस्मात्कुमार्याइवकंकणः १० मनएकत्रसंयुंज्याज्जितश्वासोजितासनः।वैराग्याभ्या
सयोगेनध्रियमाणमतंद्रितः ११ यस्मिन्मनोलब्धपदंयदेतच्छनैःशनैर्मुंचतिकर्मरेणून।
सत्वेनवृद्धेनरजस्तमश्चविधूयनिर्वाणमुपैत्यनिंधनं १२ तदेवमात्मन्यवरुद्धचित्तोनवे
दकिंचिद्बहिरंतरंवा।यथेषुकारोनृपतिंव्रजंतमिषौगतात्मानददर्शपार्श्वे १३ एक
चार्यनिकेतःस्यादप्रमत्तोगुहाशयः।अलक्ष्यमाणआचारैर्मुनिरेकोल्पभाषणः १४ गृहा
रंभोतिदुःखायविफलश्चाध्रुवात्मनः।सर्पःपरकृतंवेश्मप्रविश्यसुखमेधते १५ एकोना
रायणोदेवःपूर्वसृष्टंस्वमायया।संहृत्यकालकलयाकल्पांतइदमीश्वर १६ एकए
वाद्वितीयोभूदात्माधारोखिलाश्रय।कालेनात्मानुभावेनसाम्यंनीतासुशक्तिषु १७
सत्वादिष्वादिपुरुषःप्रधानपुरुषेश्वरः।परावराणांपरमआस्तेकैवल्यसंज्ञित १८
केवलानुभवानंदसंदोहोनिरुपाधिक १८ केवलात्मानुभावेनस्वमायांत्रिगुणा
त्मिकां।संक्षोभयन्सृजत्यादौतयासूत्रमरिंदम १९ तामाहुस्त्रिगुणव्यक्तिंसृजंती
विश्वतोमुखां।यस्मिन्प्रोतमिदंविश्वंयेनसंसरतेपुमान २० यथोर्णनाभिर्हृ
दयादूर्णांसंतत्यवक्त्रतः।तयाविहृत्यभूयस्तांग्रसत्येवंमहेश्वरः २१ यत्रयत्रम

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

नो देही धारयेत्सकलं धिया । स्नेहाद्द्वेषाद्भयाद्वापि याति तत्तत्स्वरूपतां २२ कीटः पेशस्कृतं ध्या
भा.ए. यन्कुड्यां तेन प्रवेशितः याति तत्सात्मतां राजन्पूर्वरूपमसंत्यजन् २३ एवं गुरुभ्य एतेभ्य ए
१८ षा मे शिक्षिता मतिः स्वात्मोपशिक्षितां बुद्धिं शृणु मे वदतः प्रभो २४ देहो गुरुर्मम विरक्ति
विवेकहेतुर्बिभ्रत्स्म सत्वनिधनं सततार्त्युदर्कं । तत्वान्यनेन विमृशामि यथा तथापि
पारक्यमित्यवसितो विचराम्यसंगः २५ जायात्मजार्थपशुभृत्यगृहाप्तवर्गान्पुष्णाति
यत्प्रियचिकीर्षया वितन्वन् । स्वांते सकृच्छ्रमवरुद्धधनः स देहः सृष्ट्वास्य बीजमवसी
दति वृक्षधर्मा २६ जिह्वैकतोमुमपकर्षति कर्हि तर्षा शिश्नोन्यतस्त्वगुदरं श्रवणं
कुतश्चित् घ्राणोन्यतश्चपलदृक्क्व च कर्मशक्तिर्बह्व्यः सपत्न्य इव गेहपतिं लुनंति २७
सृष्ट्वा पुराणि विविधान्यजयात्मशक्त्या वृक्षान्सरीसृपपशून्खगदंशमत्स्यान् । तैस्तै
रतुष्टहृदयः पुरुषं विधाय ब्रह्मावलोकधिषणं मुदमाप देवः २८ लब्ध्वा सुदुर्लभमि
दं बहुसंभवांते मानुष्यमर्थदमनित्यमपीह धीरः । तूर्णं यतेत न पतेदनुमृत्यु यावन्नि
श्रेयसाय विषयः खलु सर्वतः स्यात् २९ एवं संजातवैराग्यो विज्ञानालोक आत्म
नि । विचरामि महीमेतां मुक्तसंगोनहंकृतः ३० न ह्येकस्माद्गुरोर्ज्ञानं सुस्थिरं स्यात्सु
पुष्कलं । ब्रह्मैतदद्वितीयं वै गीयते बहुधर्षिभिः ३१ भगवानुः इत्युक्त्वा स यदुं विप्रस्त रामः
मामंत्र्य गभीरधीः वंदितोभ्यर्थितो राज्ञा ययौ प्रीतो यथागतं ३२ अवधूतवचः श्रुत्वा १८

पूर्वेषां नः स पूर्वजः सर्वसंगविनिर्मुक्तः समचित्तो बभूव ह ३३ इति श्रीभा॰ एकादशस्कंधे
नवमोध्यायः भगवानुः मयोदितेष्ववहितः स्वधर्मेषु मदाश्रयः वर्णाश्रमकुलाचारम
कामात्मा समाचरेत् १ अन्वीक्षेत विशुद्धात्मा देहिनां विषयात्मनां गुणेषु तत्वध्यानेन
सर्वारंभविपर्ययं २ सुप्तस्य विषयालोको ध्यायतो वा मनोरथः नानात्मकत्वाद्विफल
स्तथा भेदात्मधीर्गुणैः ३ निवृत्तं कर्म सेवेत प्रवृत्तं मत्परस्त्यजेत् । जिज्ञासायां संप्रवृत्तो
नाद्रियेत्कर्मचोदनां ४ यमानभीक्ष्णं सेवेत नियमान्मत्परः क्वचित् मदभिज्ञं गुरुं शांतमु
पासीत मदात्मकं ५ अमान्यमत्सरो दक्षो निर्ममो दृढसौहृदः असत्वरोर्थजिज्ञासु
रनसूयुरमोघवाक् ६ जायापत्यगृहक्षेत्रस्वजनद्रविणादिषु उदासीनः समं पश्यन्स
र्वेष्वर्थमिवात्मनः ७ । विलक्षणः स्थूलसूक्ष्माद्देहादात्मेक्षिता स्वदृक् यथाग्निर्दारुणो
दाह्याद्दाहकोन्यः प्रकाशकः ८ निरोधोत्पत्त्यणुबृहन्नानात्वं तत्कृतान्गुणान् अन्तःप्रवि
ष्ट आधत्त एवं देहगुणान्परः ९ योसौ गुणैर्विरचितो देहोयं पुरुषस्य हि संसारस्तन्नि
बंधोयं पुंसो विद्याछिदात्मनः १० तस्माज्जिज्ञासयात्मानमात्मस्थं केवलं परं । संग
म्य निरसेदेतद्वस्तुबुद्धिं यथाक्रमं ११ आचार्योरणिराद्यः स्यादंतेवास्युत्तरारणिः त
त्संधानं प्रवचनं विद्यासंधिः सुखावहः १२ वैशारदी सातिविशुद्धबुद्धिर्धुनोति मायां

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

भा.ए. १९ गुणसंप्रसूतो गुणान्संदह्य यदात्ममेतत्वयं च शाम्यत्यसमिद्यथाग्निः १३ अथैषां
कर्मकर्तृणां भोक्तृणां सुखदुःखयोः नानात्वमथ नित्यत्वं लोककालागमात्मनां १४ मन्य
से सर्वभावानां संस्था ह्यौत्पत्तिकी यथा तत्तदाकृतिभेदेन जायते भिद्यते च धीः १५
एवमप्यंग सर्वेषां देहिनां देहयोगतः कालावयवतः संति भावा जन्मादयोऽसकृत्
१६ अत्रापि कर्मणां कर्तुरस्वातंत्र्यं च लक्ष्यते भोक्तुश्च दुःखसुखयोः को न्वर्थो विव
शं भजेत १७ न देहिनां सुखं किंचिद्विद्यते विदुषामपि तथा च दुःखं मूढानां वृथाहंक
रणं परं १८ यदि प्राप्तिं विघातं च जानंति सुखदुःखयोः तेऽप्यद्धा न विदुर्योगं मृत्युर्न प्र
भवेद्यथा १९ को न्वर्थः सुखयत्येनं कामो वा मृत्युरंतिके आघातं नीयमानस्य व
ध्यस्येव न तुष्टिदः २० श्रुतं च दृष्टवद्दुष्टं स्पर्धासूयात्ययव्ययैः बहुतरायकामत्वा
त्कृषिवच्चापि निष्फलं २१ अंतरायैरविहितो यदि धर्मः स्वनुष्ठितः तेनापि निर्जितं
स्थानं यथा गच्छति तच्छृणु २२ इष्ट्वेह देवता यज्ञैः स्वर्लोकं याति याज्ञिकः भुंजीत दे
ववत्तत्र भोगान्दिव्यान्निजार्जितान् २३ स्वपुण्योपचिते शुभ्रे विमान उपगीयते
गंधर्वैर्विहरन्मध्ये देवीनां हृद्यवेषधृक् २४ स्त्रीभिः कामगयानेन किंकिणीजा नाम०
लमालिना क्रीडन्न वेदात्मपातं सुराक्रीडेषु निर्वृतः २५ तावत्प्रमोदते स्वर्गे यावत्पु २६

ण्यं समाप्यते क्षीणपुण्यः पतत्यर्वागनिच्छन्कालचालितः २६ यद्यधर्मरतः संगादसतां वा
जितेंद्रियः कामात्मा कृपणो लुब्धः स्त्रैणो भूतविहिंसकः २७ पशूनविधिनालभ्य प्रेतभू
तगणान्यजन् नरकानवशो जंतुर्गत्वा यात्युल्बणं तमः २८ कर्माणि दुःखोदर्काणि कु
र्वन्देहेन तैः पुनर्देहमाभजते तत्र किं सुखं मर्त्यधर्मिणः २९ लोकानां लोकपालानां
मद्भयं कल्पजीविनां ब्रह्मणोऽपि भयं मत्तो द्विपरार्धपरायुषः ३० गुणाः सृजंति कर्मा
णि गुणोऽनुसृजते गुणान् जीवस्तु गुणसंयुक्तो भुंक्ते कर्मफलान्यसौ ३१ यावत्स्या
द्गुणवैषम्यं तावन्नानात्वमात्मनः नानात्वमात्मनो यावत्पारतंत्र्यं तदैव हि ३२ याव
दस्यास्वतंत्रत्वं तावदीश्वरतो भयं य एतत्समुपासीरंस्ते मुह्यंति शुचार्पिताः ३३
काल आत्मागमो लोकः स्वभावो धर्म एव च इति मां बहुधा प्राहुर्गुणव्यतिकरे सति ३४
उद्धव उ॰ गुणेषु वर्तमानोऽपि देहजेष्वनपावृतः गुणैर्न बध्यते देही बध्यते वा कथं विभो
३५ कथं वर्तेत विहरेत्कैर्वा ज्ञायेत लक्षणैः किं भुंजीतोत विसृजेच्छयीतासीत याति वा
३६ एतदच्युत मे ब्रूहि प्रश्नं प्रश्नविदां वर नित्यमुक्तो नित्यबद्ध एक एवेति मे भ्रमः ३७
इति भागवते एकादशस्कंधे भगवदुद्धवसंवादे दशमोऽध्यायः भगवानुवाच बद्धो मुक्त इ
ति व्याख्या गुणतो मे न वस्तुतः गुणस्य मायामूलत्वान्न मे मोक्षो न बंधनं १ शोकमोहौ

Indira Gandhi National Centre for the Arts

सुखंदुःखंदेहापत्तिश्चमायया स्वप्नोयथात्मनःख्यातिःसंसृतिर्नतुवास्तवा २ विद्यावि
भाग० ए० द्येममतनूविद्ध्युद्धवशरीरिणां।मोक्षबंधकरीआद्येमायामेविनिर्मिते ३ एकस्यैवम
२० मांशस्यजीवस्यैवमहामते।बंधो।स्या।विद्ययानादिर्विद्ययाचतथेतर ४ अथबद्ध
स्यमुक्तस्यवैलक्षण्यंवदामिते।विरुद्धधर्मिणोस्तातस्थितयोरेकधर्मिणि ५ सुपर्णा
वेतौसदृशौसखायौयदृच्छयैतौकृतनीडौचवृक्षे एकस्तयोःखादतिपिप्पलान्नमन्यो
निरन्नोपिबलेनभूयान् ६ आत्मानमन्यंचसवेदविद्वानपिप्पलादोनतुपिप्पलादः
योविद्ययायुक्सतुनित्यबद्धोविद्यामयोयःसतुनित्यमुक्तः ७ देहस्थोपिनदेहस्थोवि
द्वान्स्वप्नाद्यथोत्थितः।अदेहस्थोपिदेहस्थःकुमतिःस्वप्नदृग्यथा ८ इंद्रियैरिंद्रिया
र्थेषुगुणैरपिगुणेषुच।गृह्यमाणेष्वहंकुर्यान्नविद्वान्यस्त्वविक्रियः ९ दैवाधीने
शरीरेस्मिन्गुणभाव्येनकर्मणा वर्त्तमानोबुधस्तत्रकर्त्तास्मीतिनिबध्यते १० एवंवि
रक्तःशयनआसनाटनमज्जने।दर्शनस्पर्शनघ्राणभोजनश्रवणादिषु ११ नतथा
बध्यतेविद्वांस्तत्रतत्रादयन्गुणान् प्रकृतिस्थोप्यसंसक्तोयथाखंसवितानिल १२
वैशारद्येक्षयासंगशितयाछिन्नसंशयः प्रतिबुद्धइवस्वप्नान्नानात्वाद्विनिवर्त्तते १३
यस्यस्युर्वीतसंकल्पाःप्राणेंद्रियमनोधियां वृत्तयःसविनिर्मुक्तोदेहस्थोपिहितद्गु भाग० २०

णैः १४ यस्यात्माहिंस्यतेहिंस्रैर्येनकिंचिद्यदृच्छया।अर्च्यतेवाक्वचित्तत्रनव्यतिक्रिय
तेबुध १५ नस्तुवीतननिंदेतकुर्वतःसाध्वसाधुवा वदतोगुणदोषाभ्यांवर्जितःसमदृ
ङ्मुनि १६ नकुर्यान्नवदेत्किंचिन्नध्यायेत्साध्वसाधुवा।आत्मारामोनयावृत्त्याविच
रेज्जडवन्मुनि १७ शब्दब्रह्मणिनिष्णातोननिष्णायात्परेयदि श्रमस्तस्यश्र
मफलोह्यधेनुमिवरक्षत १८ गांदुग्धदोहमसतींचभार्यांदेहंपराधीनमसत्प्रजांच।
वित्तंत्वतीर्थीकृतमंगवाचंहीनांमयारक्षतिदुःखदुःखी १९ यस्यांनमेपावनमंगक
र्मस्थित्युद्भवप्राणनिरोधमस्यलीलावतारेप्सितजन्मवास्याद्वंध्यांगिरंतांबिभृयान्न
धीर २० एवंजिज्ञासयापोह्यनानात्वभ्रममात्मनि।उपारमेतविरजंमनोमय्यर्प्यसर्व
गः २१ यद्यनीशोधारयितुंमनोब्रह्मणिनिश्चलं।मयिसर्वाणिकर्माणिनिरपेक्षःसमा
चर २२ श्रद्धालुर्मेकथाःशृण्वन्सुभद्रालोकपावनीः गायन्ननुस्मरन्कर्मजन्मचा
भिनयन्मुहुः २३ मदर्थेधर्मकामार्थानाचरन्मदपाश्रयः लभतेनिश्चलांभक्तिंमय्युद्ध
वसनातने २४ सत्संगलब्धयाभक्त्यामयिमांसउपासिता।सवैमेदर्शितंसद्भिरंजसा
विंदतेपदं २५ उद्धवउ साधुस्तवोत्तमश्लोकमतःकीदृग्विधःप्रभो।भक्तिस्त्वय्यु
पयुज्येतकीदृशीसद्भिरादृता २६ एतन्मेपुरुषाध्यक्षलोकाध्यक्षजगत्प्रभो।प्र
णतायानुरक्तायप्रपन्नायचकथ्यतां २७ त्वंब्रह्मपरमंव्योमपुरुषःप्रकृतेःपरः

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

भा०ए० २१ अवतीर्णोसि भगवन्स्वेच्छोपात्तपृथग्वपु २८ भगवानु कृपालुरकृतद्रोहस्तितिक्षुः सर्वदे
हिनां। सत्यसारोनवद्यात्मा समः सर्वोपकारक २९ कामैरहतधीर्दांतो मृदुः शुचिरकिं
चनः अनीहो मितभुक्शांतः स्थिरो मच्छरणो मुनि ३० अप्रमत्तो गभीरात्मा धृति
माजितषड्गुणः अमानी मानदः कल्यो मैत्रः कारुणिकः कवि ३१ आज्ञायैवं गुणान्दो
षान्मयादिष्टानपि स्वकान्। धर्मान्संत्यज्य यः सर्वान्मां भजेत स सत्तमः ३२ ज्ञात्वा। ज्ञा
त्वाथ ये वै मां यावान्यश्चास्मि यादृशः भजंत्यनन्यभावेन ते मे भक्ततमा मता ३३
मल्लिंगमद्भक्तजनदर्शनस्पर्शनार्च्चनं। परिचर्या स्तुतिः प्रह्वगुणकर्मानुकीर्त्तनं ३४
मत्कथाश्रवणे श्रद्धा मदनुध्यानमुद्धव सर्वलाभोपहरणं दास्येनात्मनिवेदनं ३५
मज्जन्मकर्मकथनं मम पर्वानुमोदनं। गीततांडववादित्रगोष्ठीभिर्मद्गृहोत्सव ३६
यात्रा बलिविधानं च सर्ववार्षिकपर्वसु। वैदिकी तांत्रिकी दीक्षा मदीयव्रतधारणं ३७ म
मार्चास्थापने श्रद्धा स्वतः संहत्य चोद्यमः उद्यानोपवनाक्रीडपुरमंदिरकर्मणि ३८
संमार्जनोपलेपाभ्यां सेकमंडलवर्त्तनैः गृहशुश्रूषणं मह्यं दासवद्यदमायया ३९
अमानित्वमदंभित्वं कृतस्यापरिकीर्त्तनं। अपि दीपावलोकं मे नोपयुंज्यान्निवेदितं
४० यद्यदिष्टतमं लोके यच्चातिप्रियमात्मनः तत्तन्निवेदयेन्मह्यं तदानंत्याय कल्पते राम०
४१ सूर्योग्निर्ब्राह्मणा गावो वैष्णवः खं मरुज्जलं भूरात्मा सर्वभूतानि भद्र पूजापदा २१

नि मे ४२ सूर्ये तु विद्यया त्रय्या हविषाग्नौ यजेत मां। आतिथ्येन तु विप्राग्र्ये गोष्वंग यव
सादिना ४३ वैष्णवे बंधुसत्कृत्या हृदि खे ध्याननिष्ठया। वायौ मुख्यधिया तोये द्रव्यै
स्तोयपुरस्कृतैः ४४ धिष्ण्येष्वित्येषु मद्रूपं शंखचक्रगदांबुजैः युक्तं चतुर्भुजं
शांतं ध्यायन्नर्चेत्समाहितः ४६ इष्टापूर्तेन मामेवं यो यजेत समाहितः लभते मयि सद्भ
क्तिं मत्स्मृतिः साधुसेवया ४७ प्रायेण भक्तियोगेन सत्संगेन विनोद्धव नोपायो विद्य
ते सध्र्यङ् प्रायणं हि सतामहं ४८ अथैतत्परमं गुह्यं शृण्वतो यदुनंदन। सुगोप्य
मपि वक्ष्यामि त्वं मे भृत्यः सुहृत्सखा ४९ इति भागवते एकादशस्कंधे एकादशः
भगवानु न रोधयति मां योगो न सांख्यं धर्म एव च न स्वाध्यायस्तपस्त्यागो नेष्टा
पूर्तं न दक्षिणा १ व्रतानि यज्ञश्छंदांसि तीर्थानि नियमा यमा यथावरुंधे सत्संगः
सर्वसंगापहो हि मां २ सत्संगेन हि दैतेया यातुधाना मृगाः खगाः गंधर्वाप्सरसो ना
गाः सिद्धाश्चारणगुह्यका ३ विद्याधरा मनुष्येषु वैश्याः शूद्राः स्त्रियोंत्यजाः रजस्त
मःप्रकृतयः तस्मिंस्तस्मिन्युगेनघ ४ बहवो मत्पदं प्राप्तास्त्वाष्ट्रकायाधवादयः वृ
षपर्वा बलिर्बाणो मयश्चाथ विभीषणः ५ सुग्रीवो हनुमानृक्षो गजो गृध्रो वणि
क्पथः व्याधः कुब्जा व्रजे गोप्यो यज्ञपत्न्यस्तथापरे ६ ते नाधीतश्रुतिगणा नोपासितमह
त्तमाः अव्रतातप्ततपसः सत्संगान्मामुपागता ७ ॥

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

केवलेनहिभावेनगोप्योगावोनगामृगाःयेन्येमूढधियोनागाःसिद्धामामीयु
भागवत रंजसायन्नयोगेनसांख्येनदानव्रततपोध्वरैः व्याख्यास्वाध्यायसंन्यासैः प्राप्नुया
२२ द्यत्नवानपि।रामेणसार्द्धंमथुरां प्रणीतेश्वाफल्किनामय्यनुरक्तचित्ताः विगाढभा
वेननमेवियोगतीव्राधयोन्यंददृशुःसुखायतास्ताःक्षपाःप्रेष्ठतमेननीतामयैववृं
दावनगोचरेणक्षणार्धवत्ताःपुनरंगतासांहीनामयाकल्पसमाबभूवुःतानावि
दन्मय्यनुषंगबद्धधियःस्वमात्मानमदस्तथेदंयथासमाधौमुनयोब्धितोयेनद्यःप्र
विष्टाइवनामरूपेमत्कामारमणंजारमस्वरूपविदोबलाः ब्रह्ममांपरमंप्रापुःसंगा
च्छतसहस्रशः तस्मात्त्वमुद्धवोत्सृज्यचोदनांप्रतिचोदनांप्रवृत्तिंचनिवृत्तिंचश्रोत
व्यंश्रुतमेवचमामेकमेवशरणमात्मानंसर्वदेहिनांयाहिसर्वात्मभावेनमयास्या
ह्यकुतोभयः॥ ॥उद्धवउवाच॥ ॥संशयःशृण्वतोवाचंतवयोगेश्वरेश्वर ननिव
र्ततआत्मस्थोयेनभ्राम्यतिमेमनः॥ ॥श्रीभगवानुवाच॥ ॥सएषजीवोविवरप्र
सूतिःप्राणेनघोषेणगुहांप्रविष्टः मनोमयंसूक्ष्ममुपेत्यरूपंमात्रास्वरोवर्ण
इतिस्थविष्ठः यथानलःखेनिलबंधुरुष्माबलेनदारुण्यधिमथ्यमानः।अ
णुःप्रजातोहविषासमिध्यतेतथैवमेव्यक्तिरियंहिवाणी एवंगदिःकर्म्मग राम०
तिर्विसर्गोघ्राणोरसोदृक्स्पर्शःश्रुतिश्चसंकल्पविज्ञानमथाभिमानःसूत्रंरजः २२

सत्वतमोविकारः अयंहिवाहिणी एवंगदिःकर्म्मगतिर्विसर्गोघ्राणोरसोदृक्स्पर्शःश्रु
तिश्चसंकल्पविज्ञानमथाभिमानःसूत्रंरजःसत्वतमोविकारः अयंहिजीवस्त्रिवृदब्जयो
निरव्यक्तएकोवयसासआद्यः विश्लिष्टशक्तिर्बहुधेवभातिबीजानियोनिंप्रतिपद्ययद्वत्
यस्मिन्निदंप्रोतमशेषमोतंपटोयथातंतुवितानसंस्थः यएषसंसारतरुःपुराणःकर्मा
त्मकःपुष्पफलेप्रसूतेद्वेअस्यबीजेशतमूलस्त्रिनालःपंचस्कंधःपंचरसप्रसूतिः दशैक
शाखोद्विसुपर्णनीडस्त्रिवल्कलोद्विफलोर्कंप्रविष्टःअदंतिचैकंफलमस्यगृध्राग्रा
मेचराएकमरण्यवासाः हंसायएकंबहुरूपमिज्यैर्मायामयंवेदसवेदवेदंएवंगु
रूपासनयैकभक्त्याविद्याकुठारेणशितेनधीरः विवृश्च्यजीवाशयमप्रमत्तःसंपद्य
चात्मानमथत्यजास्त्रं॥ ॥इतिश्रीभागवतेमहापुराणेएकादशस्कंधेभगवदुद्धवसं
वादेद्वादशोध्यायः॥ ॥श्रीभगवानुवाच॥ ॥सत्वंरजस्तमइतिगुणाबुद्धेर्नचात्म
नः सत्वेनान्यतमौहन्यात् सत्वंसत्वेनचैवहिसत्वाद्धर्म्मोभवेद्वृद्धात्पुंसोमद्भक्तिल
क्षणः सात्विकोपासयासत्वंततोधर्म्मःप्रवर्ततेधर्म्मोरजस्तमोहन्यात्सत्ववृद्धिरनु
त्तमः आशुनश्यतितन्मूलोह्यधर्म्मउभयेहते आगमोपःप्रजादेशःकालःकर्म्म
चजन्मचध्यानंमंत्रोथसंस्कारोदशैतेगुणहेतवःतत्तत्सात्विकमेवैषांयद्यद्वृद्धाःप्र

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

भा॰ए॰ चक्षते निंदंतितामसंतत्तद्राजसंतदुपेक्षितं सात्विकान्येवसेवेतपुमान्सत्वविवृद्धये ततोध
२३ र्मस्ततोज्ञानंयावत्स्मृतिरपोहनं वेणुसंघर्षजोवह्निर्दग्ध्वाशाम्यतितद्वनं एवंगुणव्यत्य
यजोदेहःशाम्यतितत्क्रियः॥ ॥श्रीउद्धवउवाच॥ विदंतिमर्त्याःप्रायेणविषयान्पदमा
पदांतथापिभुंजतेकृष्णतत्कथंश्वखराजवत्॥ ॥श्रीभगवानुवाच॥ ॥अहमित्यन्य
थाबुद्धिःप्रमत्तस्ययथाहृदि उत्सर्पतिरजोघोरंततोवैकारिकंमनः रजोयुक्तस्यमन
सःसंकल्पःसविकल्पकः ततःकामोगुणध्यानाद्दुःसहःस्याद्धिदुर्मतेः करोतिका
मवशगःकर्माण्यविजितेंद्रियः दुःखोदर्काणिसंपश्यन्रजोवेगविमोहितः रज
स्तमोभ्यांयदपिविद्वान्विक्षिप्तधीःपुनः अतंद्रितोमनोयुंजन्दोषदृष्टिर्नसज्जते अ
प्रमत्तोनुयुंजीतमनोमय्यर्पयन्शनैः अनिर्विण्णोयथाकालंजितश्वासोजितास
नः एतावान्योगआदिष्टोमच्छिष्यैःसनकादिभिः सर्वतोमनआकृष्यमय्यद्धा
वेश्यतेयथा॥ ॥श्रीउद्धवउवाच॥ ॥यदात्वंसनकादिभ्योयेनरूपेणकेशवयोगमा
दिष्टवानेतद्रूपमिच्छामिवेदितुं॥ ॥श्रीभगवानुवाच॥ ॥एवंपृष्टोमहादेवःस्व
यंभूर्भूतभावनः ध्यायमानःप्रश्नबीजंनाभ्यपद्यतकर्मधीः समामचिंतयद्देवःप्रश्न ए॰भा॰
पारतितीर्षया तस्याहंहंसरूपेणसकाशमगमंतदा दृष्ट्वामांतउपव्रज्यकृत्वा २३

पादाभिवंदनं ब्रह्माणमग्रतःकृत्वापप्रच्छुःकोभवानिति इत्यहंमुनिभिःपृष्टस्तत्वजिज्ञा
सुभिस्तदा॥ यदवोचमहंतेभ्यस्तदुद्धवनिबोधमे वस्तुनोयद्यनानात्वआत्मनःप्रश्नईदृशः
कथंघटेतवोविप्रावक्तुर्वामेकआश्रयः पंचात्मकेषुभूतेषुसमानेषुचवस्तुनः कोभवा
नितिवःप्रश्नोवाचारंभोह्यनर्थकः मनसावचसादृष्ट्यागृह्यतेन्यैरपींद्रियैः अहमेवनम
त्तोन्यदितिबुध्यध्वमंजसा गुणाह्याविशतेचेतोगुणाश्चेतसिचप्रजाः जीवस्यदेहउभयं
गुणाश्चेतोमदात्मनः गुणेषुचाविशच्चित्तमभीक्ष्णंगुणसेवया गुणाश्चचित्तप्रभवामद्रू
पउभयंत्यजेत् जाग्रत्स्वप्नःसुषुप्तंचगुणतोबुद्धिवृत्तयः तासांविलक्षणोजीवःसा
क्षित्वेनविनिश्चितः यर्हिसंसृतिबंधोयमात्मनोगुणवृत्तिदः मयितुर्येस्थितोजह्या
त्त्यागस्तद्गुणचेतसां अहंकारकृतंबंधमात्मनोर्थविपर्ययं विद्वान्निर्विद्यसंसा
रचिंतांतुर्येस्थितस्त्यजेत् यावन्नानार्थधीःपुंसोननिवर्त्ततयुक्तिभिः जागर्त्यपिस्वप
न्नज्ञःस्वप्नेजागरणंयथा असत्वादात्मनोन्येषांभावानांतत्कृताभिदा गतयोहेतवश्चा
स्यमृषाःस्वप्नदृशोयथा योजागरेबहिरनुक्षणधर्मिणोर्थान्भुंक्तेसमस्तकरणै
र्हृदितत्सदृक्षान्स्वप्नेसुषुप्तउपसंहरतेसएकःस्मृत्यन्वयात्त्रिगुणवृत्तिदृगिंद्रिये

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

शः एवं विमृश्य गुणतो मनसस्त्र्यवस्था मन्मायया मयि कृता इति निश्चितार्थः संछिद्य हार्द
भा० ए० २४ मनुमानसदुक्तितीक्ष्णज्ञानासिना भजत माखिलसंशयाधिं ईक्षेत विभ्रममिदं मनसो
विलासं दृष्टं विनष्टमतिलोलमलातचक्रं विज्ञानमेकमुरुधेव विभाति माया स्वप्न
स्त्रिधा गुणविसर्गकृतो विकल्पः दृष्टिं ततः प्रतिनिवर्त्य निवृत्ततृष्णस्तूष्णीं भवेन्निजसुखा
नुभवो निरीहः संदृश्यते क्व च यदीदमवस्तुबुद्ध्या त्यक्तं भ्रमाय न भवेत् स्मृतिरानि
पातात् देहं च नश्वरमवस्थितमुत्थितं वा सिद्धो न पश्यति यतोध्यगमत्स्वरूपं दैवादुपेत
मथ दैववशादपेतं वासो यथा परिकृतं मदिरामदांधः देहोपि दैववशगः खलु कर्म या
वत्स्वारंभकं प्रतिसमीक्षत एव सासुः तं सप्रपंचमधिरूढसमाधियोगः स्वाप्नं पुनर्न भ
जते प्रतिबुद्धवस्तुः मयैतदुक्तं वो विप्रा गुह्यं यत्सांख्ययोगयोः जानीत मागतं यज्ञं युष्म
द्धर्मविवक्षया अहं योगस्य सांख्यस्य सत्यस्यर्त्तस्य तेजसः परायणं द्विजश्रेष्ठाः श्रियः
कीर्त्तेर्दमस्य च मां भजंति गुणाः सर्वे निर्गुणं निरपेक्षकं सुहृदं प्रियमात्मानं साम्या
संगादयोगुणाः इति मे छिन्नसंदेहा मुनयः सनकादयः सभाजयित्वा परया भक्त्या
गृणत संस्तवैः तैरहं पूजितः सम्यक संस्तुतः परमर्षिभिः प्रत्येयाय स्वकं धाम पश्य राम० २४
तः परमेष्ठिनः ॥ ॥इति श्रीभागवते महापुराणे एकादशस्कंधे भगवदुद्धवसंवादे त्रयो

दशोध्यायः ॥ ॥श्रीउद्धव उवाच ॥ ॥वदंति कृष्ण श्रेयांसि बहूनि ब्रह्मवादिनः तेषां विकल्प
प्राधान्यमुताहो एकमुख्यता भवतोदाहृतः स्वामिन् भक्तियोगोनपेक्षितः निरस्य सर्व
तः संगं येन त्वय्याविशेन्मनः ॥ ॥श्रीभगवानुवाच ॥ ॥कालेन नष्टा प्रलये वाणीयं वेदसं
ज्ञिता मयादौ ब्रह्मणे प्रोक्ता धर्मो यस्यां मदात्मकः तेन प्रोक्ता स्वपुत्राय मनवे पूर्वजाय च
ततो भृग्वादयोगृह्णन् सप्त ब्रह्ममहर्षयः तेभ्यः पितृभ्यस्तत्पुत्रा देवदानवगुह्यकाः
मनुष्याः सिद्धगंधर्वाः सविद्याधरचारणाः किंदेवाः किंनरा नागा रक्षः किंपुरुषादयः
बह्व्यस्तेषां प्रकृतयो रजःसत्वतमोभुवः याभिर्भूतानि भिद्यंते भूतानां पतयस्तथा य
था प्रकृति सर्वेषां चित्रा वाचः स्रवंति हि एवं प्रकृतिवैचित्र्याद्भिद्यंते मतयो नृणां पार
पर्येण केषांचित् पाषंडमतयोपरे मन्मायामोहितधियः पुरुषाः पुरुषर्षभ श्रेयो
वदंत्यनेकांतं यथा कर्म यथारुचि धर्ममेके यशश्चान्ये कामं सत्यं दमं शमं अन्ये वद
ति स्वार्थं वै ऐश्वर्यं त्यागभोजनं केचिद्यज्ञं तपो दानं व्रतानि नियमान्यमान् आद्यंतवंत
एवैषां लोकाः कर्मविनिर्मिताः दुःखोदर्कास्तमोनिष्ठाः क्षुद्रानंदाः शुचार्पिताः म
य्यर्पितात्मनः सभ्य निरपेक्षस्य सर्वतः मयात्मना सुखं यत्तत्कुतः स्याद्विषयात्मनां ॥
अकिंचनस्य दांत सार्वभौमं न रसाधिपत्यं न योगसिद्धीरपुनर्भवं वा मय्यर्पितात्मे

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

भा॰ए॰ २५ शांतस्य समचेतसः मयासंतुष्टमनसः सर्वाःसुखमया दिशः न तथा मे प्रियतम आत्मयो
निर्नशंकर ॥ नचराह्लु·कीर्तन सीर्न्वचात्माच यथा भवान् न पारमेष्ठ्यं न महेन्द्रधिष्ण्यं
न सार्वभौमं न रसाधिपत्यं न योगसिद्धीरपुनर्भवं वा मय्यर्पितात्मेच्छति मद्विनान्यत्
न तथा मे प्रियतम आत्मयोनिर्न शंकरः न च संकर्षणो न श्रीर्नैवात्मा च यथा भवान्
निरपेक्षं मुनिं शांतं निर्वैरं समदर्शनं अनुव्रजाम्यहं नित्यं पूयेयेत्यंघ्रिरेणुभिः निष्किं
चना मय्यनुरक्तचेतसः शांता महांतो खिलजीववत्सलाः कामैरनालब्धधियो जुषं
ति मत्ते नैरपेक्ष्यं विदुः सुखं मम बाध्यमानोपि मद्भक्तो विषयैरजितेंद्रियः प्रायः प्रगल्भ
या भक्त्या विषयैर्नाभिभूयते यथाग्निः सुसमिद्धार्चिः करोत्येधांसि भस्मसात् तथा
मद्विषया भक्तिः उद्धवैनांसि कृत्स्नशः न साधयति मां योगो न सांख्यं धर्म उद्धव न स्वा
ध्यायस्तपस्त्यागो यथा भक्तिर्ममोर्जिता भक्त्याहमेकया ग्राह्यः श्रद्धयात्मा प्रियः सतां
भक्तिः पुनाति मन्निष्ठा श्वपाकानपि संभवात् धर्मः सत्यदयोपेतो विद्या वा तपसा
न्विता मद्भक्त्यापेतमात्मानं न सम्यक् प्रपुनाति हि कथं विना रोमहर्षं द्रवता
चेतसा विना विनानंदाश्रुकलया शुध्येद्भक्त्या विनाशयः वाग्गद्गदा द्रवते यस्य राम॰
चित्तं रुदत्यभीक्ष्णं हसति क्वचिच्च विलज्ज उद्गायति नृत्यते च मद्भक्तियुक्तो भुवनं पुना २५

ति यथाग्निना हेम मलं जहाति ध्मातं पुनः स्वं भजते च रूपं आत्मा च कर्मानुशयं विधूय मद्भक्ति
योगेन भजत्यथो मां यथा यथात्मा परिमृज्यतेसौ मत्पुण्यगाथाश्रवणाभिधानैः तथा तथा
पश्यति तत्त्वं सूक्ष्मं चक्षुर्यथैवांजनसंप्रयुक्तं विषयान्ध्यायतश्चित्तं विषयेषु विषज्जते मामनु
स्मरतश्चित्तं मय्येव प्रविलीयते तस्मादसदभिध्यानं यथा स्वप्नमनोरथं हित्वा मयि सं
माधत्स्व मनो मद्भावभावितं स्त्रीणां स्त्रीसंगिनां संगं त्यक्त्वा दूरत आत्मवान् क्षेमे विविक्त आ
सीनश्चिंतयेन्मामतंद्रितः न तथास्य भवेत्क्लेशो बंधश्चान्यप्रसंगतः योषित्संगाद्यथा पुंसो
यथा तत्संगिसंगतः ॥ ॥श्रीउद्धव उवाच॥ ॥यथा त्वामरविंदाक्ष यादृशं वा यदात्मकं॥
ध्यायेन्मुमुक्षुरेतन्मे ध्यानं त्वं वक्तुमर्हसि॥ ॥श्रीभगवानुवाच॥ ॥सम आसन आसी
नः समकायो यथासुखं हस्तावुत्संग आधाय स्वनासाग्रकृतेक्षणः प्राणस्य शोधयेन्मा
र्गं पूरकुंभकरेचकैः विपर्ययेणापि शनैरभ्यसेन्निर्जितेंद्रियः हृद्यविच्छिन्नमोंकारं घंटानाद
विसोर्णवत् प्राणेनोदीर्य तत्राथ पुनः संवेशयेत्स्वरं एवं प्रणवसंयुक्तं प्राणमेव सम
भ्यसेत् दशकृत्वस्त्रिषवणं मासादर्वाग्जितानिलः हृत्पुंडरीकमंतस्थमूर्ध्वनालमधो
मुखं ध्यात्वोर्ध्वमुखमुन्निद्रमष्टपत्रं सकर्णिकं कर्णिकायां न्यसेत्सूर्यसोमाग्नीनुत्तरोत्त
रं वह्निमध्ये स्मरेद्रूपं ममैतद्ध्यानमंगलं समं प्रशांतं सुमुखं दीर्घचारुचतुर्भुजं सुचारु

Indira Gandhi National Centre for the Arts

भा०ए०
२६

सदृशग्रीवं सुकपोलं शुचिस्मितं समानकर्णविन्यस्तस्फुरन्मकरकुंडलं हेमांबरं घनश्या
मं श्रीवत्सश्रीनिकेतनं शंखचक्रगदापद्मवनमालाविभूषितं नूपुरैर्विलसत्पादं कौस्तुभप्रभया
युतं द्युमत्किरीटकटककटिसूत्रांगदायुतं सर्वांगसुंदरं हृद्यं प्रसादसुमुखेक्षणं सुकु
मारमभिध्यायेत्सर्वांगेषु मनो दधत् इंद्रियाणींद्रियार्थेभ्यो मनसाकृष्य तन्मनः बुध्या सा
रथिना धीरः प्रणयेन्मयि सर्वतः तत्सर्वव्यापकं चित्तमाकृष्यैकत्र धारयेत् नान्यानि चिं
तयेद्भूयः सुस्मितं भावयेन्मुखं तत्र लब्धपदं चित्तमाकृष्य व्योम्नि धारयेत् तच्च त्यक्त्वा मदारो
हो न किंचिदपि चिंतयेत् एवं समाहितमतिर्मामेवात्मानमात्मनि विचष्टे मयि स
र्वात्मन् ज्योहृदयकमलमतिध्येदीयेवत्सेदसान प्रणवमयमतर्कयोगात्रिकुद्धीन
गम हीमुडुशिवयोगं सम्पत्तं तस्थमेकं सकृदपि मनसा वा ध्यायते यस्स मुक्तः च
तुर्थोध्यायः॥ ॥श्रीभगवानुवाच॥ ॥जितेंद्रियस्य युक्तस्य जितश्वासस्य योगिनः।
मयि धारयतश्चेत उपतिष्ठंति सिद्धयः॥ ॥श्रीउद्धव उवाच॥ ॥कया धारणया का स्वि
त्कथं वा सिद्धिरच्युत कति वा सिद्धयो ब्रूहि योगिनां सिद्धिदो भवान्॥ ॥श्रीभगवानुवाच॥
॥सिद्धयोष्टादश प्रोक्ता धारणा योगपारगैः तासामष्टौ मत्प्रधाना दशैव गुणहेतवः अ रामः
णिमा महिमा मूर्त्तेर्लघिमा प्राप्तिरिंद्रियैः प्राकाश्यं श्रुतदृष्टेषु शक्तिप्रेरणमीशिता। २६

गुणेष्वसंगो वशिता यत्कामस्तदवस्यति एता मे सिद्धयः सौम्य अष्टावौत्पत्तिका मताः अनूर्मि
मत्वं देहेस्मिन् दूरश्रवणदर्शनं मनोजवः कामरूपं परकायप्रवेशनं स्वच्छंदमृत्युर्देवानां स
हक्रीडानुदर्शनं॥ यथासंकल्पसंसिद्धिराज्ञाप्रतिहता गतिः त्रैकालज्ञत्वमद्वंद्वं परचित्ताद्य
भिज्ञता अग्न्यर्कांबुविषादीनां प्रतिष्टंभोपराजयः एताश्चोद्देशतः प्रोक्ता योगधारणसि
द्धयः यया धारणया या स्याद्यथा वा स्यान्निबोध मे भूतसूक्ष्मात्मनि मयि तन्मात्रं धारयेन्म
नः अणिमानमवाप्नोति तन्मात्रोपासको मम महत्यात्मनि मयि परे यथासंस्थानं मनो दध
त् महिमानमवाप्नोति भूतानां च पृथक्पृथक् परमाणुमये चित्तं भूतानां मयि रंजय
न् कालसूक्ष्मार्थतां योगी लघिमानमवाप्नुयात् धारयन्मय्यहंतत्वे मनो वैकारिकेखिलं।
सर्वेंद्रियाणामात्मत्वं प्राप्तिं प्राप्नोति मन्मनाः महत्यात्मनि यः सूत्रे धारयेन्मयि मानसं॥
प्राकाश्यं पारमेष्ट्यं मे विंदतेव्यक्तजन्मनः विष्णौ त्र्यधीश्वरे चित्तं धारयेत्कालविग्रहे स ईशित्व
मवाप्नोति क्षेत्रक्षेत्रज्ञचोदनां नारायणे तुरीयाख्ये भगवच्छब्दशब्दिते मनो मय्यादधद्यो
गी मद्धर्मा वशितामियात् निर्गुणे ब्रह्मणि मयि धारयन्विशदं मनः परमानंदमाप्नो
ति यत्र कामोवशीयते श्वेतद्वीपपतौ चित्तं शुद्धे धर्ममये मयि धारयच्छ्वेततां याति षडू
र्मिरहितो नरः मय्याकाशात्मनि प्राणे मनसा घोषमुद्वहन् तत्रोपलब्धा भूतानां हंसो वा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

वः श्रूयतोत्पसीवचसुत्स्वघीसंयोत्पन्चष्टारमपिचस्तुषि मांतत्रमनसाध्यायन्विश्वंपश्य
भा० ए० ति सूक्ष्मदृक् मनोमयिसुसंयोज्यदेहंतदनुवायुना मद्धारणानुभावेनतत्रात्मायत्रवै
२१ मनः यदामनउपादाययद्यद्रूपंबुभूषति तत्तद्भवेन्मनोरूपंमद्योगवलमाश्रयः परका
यंविशन्सिद्धआत्मानंतत्रभावयेत् पिंडंहित्वाविशेत्प्राणोवायुभूतःषडंघ्रिवत्
पार्ष्ण्यापीड्यगुदंप्राणंहृदुरःकंठमूर्धसु आरोप्यब्रह्मरंध्रेणब्रह्मनीत्वोत्सृजेत्तनुं वि
हरिष्यन्सुराक्रीडेमत्स्थंसत्त्वंविभावयेत् विमानेनोपतिष्ठंतिसत्त्ववृत्तीःसुरस्त्रि
यः यथासंकल्पयेद्बुद्ध्यायदावामत्परःपुमान् मयिसत्येमनोयुंजंस्तथातत्समुपाश्नु
ते योवैमद्भावमापन्नईशितुर्वशितुःपुमान् नकुतश्चिद्विहन्येततस्यचाज्ञायथामम
मद्भक्त्याशुद्धसत्त्वस्ययोगिनोधारणाविदः तस्यत्रैकालिकीबुद्धिर्जन्ममृत्यूपबृंहि
अग्न्यादिभिर्नहन्येतमुनेर्योगमयंवपुः मद्योगश्रान्तचित्तस्ययादसामुदकंयथा मद्वि
भूतीरनुध्यायन्श्रीवत्सास्त्रविभूषिताः ध्वजातपत्रव्यजनैःसभवेदपराजितः उपास
कस्यमामेवयोगधारणयामुनेः सिद्धयःपूर्वकथिताउपतिष्ठंत्यशेषतः जितेंद्रियस्यदा
न्तस्यजितश्वासात्मनोमुनेः मद्धारणांधारयतःकानुसासिद्धिःसुदुर्लभाः अंतरायान्वदंत्येतायु राम०
ञ्जतोयोगमुत्तमं मयासंपद्यमानस्यकालक्षपणहेतवः जन्मौषधितपोमंत्रैःयावतीरि २१

हसिद्धयः योगेनाप्नोतिताःसर्वानान्यैर्योगगतिंव्रजेत् सर्वासामपिसिद्धीनांहेतुःपतिरहं
प्रभुः अहंयोगस्यसांख्यस्यधर्मस्यब्रह्मवादिनां अहमात्मांतरोबाह्योनावृतःसर्वदे
हिनां यथाभूतानिभूतेषुवहिरंतःस्वयंतथा॥ ॥इतिश्रीभागवतेमहापुराणे
एकादशस्कंधेभगवदुद्धवसंवादेपंचदशोध्यायः॥ ॥श्रीउद्धवउवाच॥ ॥त्वंब्रह्म
परमंसाक्षादनाद्यंतमपावृतं सर्वेषामपिभावानांत्राणस्थित्यप्ययोद्भवः उच्चावचेषु
भूतेषुदुर्ज्ञेयमकृतात्मभिः उपासतेत्वांभगवन्याथातथ्येनब्राह्मणाः येषुयेषुचभा
वेषुभक्त्यात्वांपरमर्षयः उपासीनाःप्रपद्यंतेसंसिद्धिंतद्वदस्वमे गूढश्चरसिभूता
त्माभूतानांभूतभावनत्वांपश्यंतिभूतानिपश्यंतंमोहितानिते याःकाश्चभूमौदिवि
वैरसायां विभूतयोदिक्षुमहाविभूते तामह्यमाख्याह्यनुभावितास्तेनमामितेतीर्थप
दांघ्रिपद्मं॥ ॥श्रीभगवानुवाच॥ ॥एवमेतदहंपृष्टःप्रश्नंप्रश्नविदांवरयुयुत्सुना
विनशनेसपत्नैरर्जुनेनवै ज्ञात्वाज्ञातिवधंगर्ह्यमधर्मंराज्यहेतुकं ततोनिवृत्तोहं
ताहंहतोयमितिलौकिकः सतदापुरुषव्याघ्रोयुक्त्यामेप्रतिबोधितः अभ्यभाष
तमामेवं यथात्वं नारदउवाच॥ शालग्रामशिलाचक्रंद्वारकायांसमुद्भवं कलिका
लेविभागार्थंनजहातिजनार्दनः सर्वलोकोपकारायनिरूपणातिष्ठति तस्मात्सर्वं

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

-वा० ए०
२८

प्रयत्नेनपतिपुज्योहिकेशवः ह्योतृपोवासुदेवस्यवलंचावमेवच चलत्संग्यासिनंरूपम
चलंप्रतिमादिकं यदिछसिहिपुत्राणांतर्तुसंसारसागरं शालग्राममयंशैलमक्त्याच्च
यमहामते स्कंधेकृत्वातुयोमार्गेवहतेशैलनायकं तेनव्यूहभवेत्सद्यत्रैलोक्यंसन
नाचतंसालग्रामशिलानक्षेपेछतिमहीतले वैष्णवापत्नवेदत्तेतेनकृतागमंडले।
आर्चितःपूजितोध्यात ४ संस्तुतश्चशैलनायककथायां पिनमुपकारायकिंपुनर्द्धर्मशालि
नो नैनिषाघप्रयागंचगंगासागरसंगमानाकुरुक्षेत्राद्दरमुरांसालग्रामसिलोद
कं यदिमुक्तोमहापापैजन्मसमुद्भवैद्धामुच्यतेनात्रसंदेहः शालग्रामसिलार्चनं।
शालग्रामसिलाचक्रेचेयनम्याप्यकुंकुमं देहधास्यपतेनित्यंसमुक्तोनात्रसंशयः।
शालग्रामशिलाचक्रंनिर्माल्यंशिरसावहेत् हंतिवेचसमस्तोघ्योवह्मराकथिती
पी शालग्रामसिलादर्शनैवेद्यंपस्तुतत्क्षेपेत सप्रेतपापकोनित्यंविलोकेमहीपते।
शालग्रामसिलास्पर्शनंसर्वंकुरुतेदिनेदिने तेदेवंवाक्यंवमर्यादित्वदि
श्वेकसमग्रा लग्रामसमीपेतुयःश्राद्धंकुरुतेनरः नित्यंनैमित्तिकंवापि-यायग्रा
हसमंतनेत् शालग्रामसमीपेतुयस्यापुत्त्व वचनं करोतिदृसमनसासपुना रामं०
तिजनान्वहन शालग्रामशिलापस्यनित्यंतिष्ठतिवेश्मनि तत्रवर्ततितीर्थानि २८

सर्वसुनामखा ४। शालग्रामशिलानिसंततनयापतितोनरः अर्च्चितंमेनयाकत्वं अतुस्थ
वनत्रयं अन्तकालेपिपस्यास्येशालग्रामशिलोदकं क्षिप्यतेपापिनोपीहसपातिपाम
गति नानायज्ञसमोदेवनतिर्थिद्वीद्वाससमाविष्णुपादोदकैस्तुव्यनतोर्द्धभुवनत्रयं।
दृशनात्पास्पर्शनकेहंतितुलसीत्वनपूलमा तस्माठंसोद्यमंत्रयां नित्यंनतिनेसत्रकेतत
त्रै केशवएवस्यागालि यतामूर्धनि अहमात्मेरवामीमाभूतानास्वदृदीश्चयः अहंस
र्वानिभूतानि तेषांछिसुदृवोप्यपः अहंगतिर्गतिमतं कालःकलयतामहं गुणानां
वाप्यहंसाम्यंगुणान्योत्रनिकोगुणः गुणिनामप्यहंसूत्रमहताचमहानहं। सूक्ष्मा
णामप्यहंनीवोदुर्ज्ञेयानामहंमनः हिरण्यगर्भोवेदानांमंत्राणांप्रणवस्त्रिवृत् अक्ष
राणांमकारोस्मिपदानिछंदसामहं। इंद्रोहंसर्वदेवानांवसूनामस्मिहव्यवाट आदि
त्यानामहंविष्णुरुद्राणांनीललोहितः ब्रह्मर्षीणांभृगुरहंराजर्षीणामहंमनुः दे
वर्षीणांनारदोहंहविर्धान्यस्मिधेनुषु। सिद्धेश्वराणांकपिलःसुपर्णोहंपतत्रिणां।
प्रजापतीनांदक्षोहंपितॄणामहमर्यमा मांविद्ध्युद्धवदैत्यानांप्रह्लादमसुरेश्वरं सो
मनक्षत्रौषधीनांधनेशंयक्षरक्षसां ऐरावतंगजेंद्राणांयादसांवरुणंप्रभुं तपतां
द्युमतांसूर्यंमनुष्याणांचभूपतिं उच्चैःश्रवास्तुरंगानांधातूनामस्मिकांचनं यमः

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

सजमतां वाहं सर्प्पाणामस्मि वासुकिः नागेंद्राणामनंतोहं मृगेंद्रः शृंगिदंष्ट्रिणां आश्रमा
भा.ए. णामहं तुर्यश्चाणीनां प्रथमोनघ तीर्थानां श्रोतसां गंगा समुद्रः सरसामहं आयुधानां वज्रो
२८ हं त्रिपुरघ्नो धनुष्मतां धिष्ण्यानामस्म्यहं मेरुर्गहनानां हिमालयः वनस्पतीनामश्वत्थ
ओषधीनामहं जव युतोधसां वसिष्ठोहं बृहस्पतीनां बृहस्पतिः स्कंदोहं सर्वसेनान्यामग्र
ण्यां भगवानजः यज्ञानां ब्रह्मयज्ञोहं व्रतानामविहिंसनं वाय्वग्न्यर्काम्बुवागात्मा पृथ्वीना
मप्यहं शुचिः योगानामात्मसंरोधो मंत्रोस्मि विजिगीषतां आन्वीक्षकी कौशलानां विकल्पः ख्या
तिवादिनां स्त्रीणां तु शतरूपाहं पुंसां स्वायंभुवो मनुः नारायणो मुनीनां च कुमारो
ब्रह्मचारिणां धर्माणामस्मि संन्यासः क्षेमाणामबहिर्मतिः गुह्यानां सूनृतं मौ
नं मिथुनानामजस्त्वहं संवत्सरोस्म्यनिमिषामृतूनां मधुमाधवौ मासानां मार्गशी
र्षोहं नक्षत्राणां तथाभिजित् अहं युगानां च कृतं धीराणां देवलो सितः द्वैपायनोस्मि
व्यासानां कवीनां काव्य आत्मवान् वासुदेवो भगवतां त्वं तु भागवतेष्वहं किंपुरुषाणां ह
नुमान् विद्याधराणां सुदर्शनः रत्नानां पद्मरागोस्मि पद्मकोशः सुपेशसां कुशोस्मि
दर्भजातीनां गव्यमाज्यं हविष्ष्वहं व्यवसायिनामहं लक्ष्मीः कितवानां छलग्रहः हनुमा
न् विद्याधराणां सुदर्शनः रत्नानां पद्मरागोस्मि पद्मकोशः सुपेशसां कुशोस्मि दर्भजा राम: २९

तीनां गव्यमाज्यं हविष्ष्वहं व्यवसायिनामहं लक्ष्मीः कितवानां छलग्रहः तितिक्षास्मि तिति
क्षूणां सत्वं सत्ववतामहं ओजः सहोबलवतां कर्माहं विद्धि सात्वतां सात्वतां नवमूर्त्तीना
मादिमूर्त्तिरहं परा विश्वावसुः पूर्वचित्तिर्गंधर्वाप्सरसामहं भूधराणामहं स्थैर्यं गंधमा
त्रमहं भुवः अपां रसश्च परमस्तेजिष्ठानां विभावसुः प्रभा सूर्येंदुताराणां शब्दोहं नभसः
परः ब्रह्मण्यानां बलिरहं वीराणामहमर्जुनः भूतानां स्थितिरुत्पत्तिरहं वै प्रतिसंक्रमः
गत्युक्त्युत्सर्गोपादानमानंदस्पर्शलक्षणं आस्वादः श्रुत्यवघ्राणमहं सर्वेंद्रियेंद्रियं
पृथिवी वायुराकाश आपो ज्योतिरहं महान् विकारः पुरुषोव्यक्तं रजः सत्वं तमः परं अ
हमेतत्प्रसंख्यानं ज्ञानं तत्त्वविनिश्चयः मयेश्वरेण जीवेन गुणेन गुणिना विना सर्वा
त्मनापि सर्वेण न भावो विद्यते क्वचित् संख्यानं परमाणूनां कालेन क्रियते मया न तथा मे वि
भूतीनां सृजतोंडानि कोटिशः तेजः श्रीः कीर्त्तिरैश्वर्यं ह्रीस्त्यागः सौभगं भगः वीर्यं तितिक्षा
विज्ञानं यत्र यत्र स मेंशकः एतास्ते कीर्तिताः सर्वाः संक्षेपेण विभूतयः मनोविकारा एवैते यथा
वाचाभिधीयते वाचं यच्छ मनो यच्छ प्राणान्यच्छेंद्रियाणि च आत्मानमात्मना यच्छ न भूयः क
ल्पसेध्वने यो वै वाङ्मनसी सम्यगसंयच्छन्धिया यतिः तस्य व्रतं तपो दानं स्रवत्याम घटा
म्बुवत् तस्माद्वचो मनः प्राणान्नियच्छेन्मत्परायणः मद्भक्तियुक्तया बुध्यातितः परिसमाप्य

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

नो॥ ॥इतिश्रीभागवतेमहापुराणेएकादशस्कंधेभगवदुद्धवसंवादेमहाविभूतिनिर्मषोडशो
भा॰ए॰ ध्यायः॥ ॥श्रीउद्धवउवाच॥ ॥यस्त्वयाभिहितःपूर्वंधर्मस्त्वद्भक्तिलक्षणः॥वर्णाश्र
३० माचारवतांसर्वेषांद्विपदामपि॥ यथानुष्ठीयमानेनत्वयिभक्तिर्नृणांभवेत्॥ स्वधर्मेणार
विंदाक्षतन्ममाख्यातुमर्हसि॥ पुराकिलमहाबाहोधर्मंपरमकंप्रभो॥ यत्तेनहंसरूपेण
ब्रह्मणेभ्यात्थमाधव॥ सइदानींसुमहताकालेनामित्रकर्शन॥ नप्रायोभवितामर्त्ययत्र
मूर्तिधराःकलाः॥ कर्त्रावित्राप्रवक्त्राचभवतामधुसूदन॥ त्यक्तेमहीतलेदेवविनष्टंकं
प्रवक्ष्यति॥ तत्त्वंनःसर्वधर्मज्ञधर्मस्त्वद्भक्तिलक्षणः॥ यथायस्यविधीयेततथावर्
णयमेप्रभो॥ श्रीशुकउवाच॥ इत्थंस्वभृत्यमुख्येनपृष्टःसभगवान्हरिः॥ प्रीतःक्षेमा
यमर्त्यानांधर्मानाहसनातनान्॥ श्रीभगवानुवाच॥ धर्म्यएषतवप्रश्नोनैःश्रे
यसकरोनृणाम्॥ वर्णाश्रमाचारवतांतमुद्धवनिबोधमे॥ आदौकृतयुगेवर्णोनृणां
हंसइतिस्मृतः॥ कृतकृत्याःप्रजाजात्यातस्मात्कृतयुगंविदुः॥ वेदःप्रणवएवाग्रेधर्मो
हंवृषरूपधृक्॥ उपासतेतपोनिष्ठाहंसंमांमुक्तकिल्बिषाः॥ त्रेतामुखेमहाभागप्रा
णान्मेहृदयात्त्रयीविद्याप्रादुरभूत्तस्याअहमासंत्रिवृन्मखः॥ विप्रक्षत्रियविट्शूद्रामुखबा
हूरुपादजाः॥ वैराजात्पुरुषाज्जाताआत्माचारलक्षणाः॥ गृहाश्रमोजघनतोब्रह्मचर् राम॰ ३०

र्यंहृदोममवक्षस्थलाद्वनेवासोन्यासःशीर्षण्यवस्थितः॥ वर्णानामाश्रमाणांचजन्मभू
म्यनुसारिणीः॥ आसन्प्रकृतयोनॄणांनीचैर्नीचोत्तमोत्तमाः॥ शमोदमस्तपःशौचंसं
तोषःक्षांतिरार्जवं॥ मद्भक्तिश्चदयासत्यंब्रह्मप्रकृतयस्त्विमाः॥ तेजोबलंधृतिःशौर्यं
तितिक्षौदार्यमुद्यमः॥ स्थैर्यंब्रह्मण्यतैश्वर्यंक्षत्रप्रकृतयस्त्विमाः॥ आस्तिक्यंदाननिष्ठा
चअदंभोब्रह्मसेवनं॥ अतुष्टिरर्थोपचयैर्वैश्यप्रकृतयस्त्विमाः॥ शुश्रूषणंद्विजगवांदे
वानांचाप्यमायया॥ तत्रलब्धेनसंतोषःशूद्रप्रकृतयस्त्विमाः॥ अशौचमनृतंस्तेयंनास्ति
क्यंशुष्कविग्रहः॥ कामःक्रोधश्चतर्षश्चसभावोंत्यावसायिनां॥ अहिंसासत्यमस्तेयम
कामक्रोधलोभता॥ भूतप्रियहितेहाचधर्मोयंसार्ववर्णिकः॥ द्वितीयंप्राप्यानुपूर्व्याज्
जन्मोपनयनंद्विजः॥ वसन्गुरुकुलेदांतोब्रह्माधीयीतचाहूतः॥ मेखलाजिनदंडाक्ष
ब्रह्मसूत्रकमंडलून्॥ जटिलोधौतवद्दासोरक्तपीठःकुशान्दधत्॥ स्नानभोजनहोमेषु
जपोच्चारेचवाग्यतः॥ नच्छिंद्यान्नखरोमाणिकक्षोपस्थगतान्यपि॥ रेतोनावकिरेज्जा
तुब्रह्मव्रतधरःस्वयं॥ अवकीर्णेवगाह्याप्सुयतासुस्त्रिपदीजपेत्॥ अग्न्यर्कार्यगो
विप्रगुरुवृद्धसुराञ्छुचिः॥ समाहितउपासीतसंध्येचयतवाग्जपन्॥ आचार्यंमांविजा
नीयात्नावमन्येतकर्हिचित्॥ नमर्त्यबुद्ध्यासूयेतसर्वदेवमयोगुरुः॥ सायंप्रातरु

Indira Gandhi National Centre for the Arts

पानीयमैस्वांतच्छेन्निवेदयेत् यद्यप्यनुज्ञातमुपभुंजीत संतीशुश्रूषमाण आचार्यं सदोपासी
भा॰ग॰ए तनीचवत् यानसय्यासनस्थानैर्नातिदूरे कृतांजलिः एवंवृत्तो गुरुकुले वसेद्भोगविवर्जि
३२ तः विद्यासमाप्यते यावद्बिभ्रद्व्रतमखंडितं यद्यसौ छंदसां लोकमारोक्ष्यन्ब्रह्मविष्टपं गु
रवे विन्यसेद्देहं स्वाध्यायार्थं बृहद्व्रतः अग्नौ गुरावात्मनि च सर्वभूतेषु मां परं अपृथग्धी
रुपासीत ब्रह्मवर्च्चस्व्यकल्मषः स्त्रीणां निरीक्षणस्पर्शसंलापक्ष्वेलनादिकं प्राणिनो मि
थुनीभूतानगृहस्थोऽग्रतस्त्यजेत् शौचमाचमनं स्नानं संध्योपास्तिर्ममार्चनं तीर्थसेवा
जपोऽस्पृश्याभक्ष्यासंभाष्यवर्जनं सर्वाश्रमप्रयुक्तोयं नियमः कुलनंदन मद्भावः सर्व
भूतेषु मनोवाक्कायसंयमः एवं बृहद्व्रतधरो ब्राह्मणोग्निरिव ज्वलन् मद्भक्तस्तीव्रतपसा
दग्धकर्माशयोमलः अथानंतरमावेक्ष्यन् यथाजिज्ञासितागमः गुरवे दक्षिणां दत्वा स्ना
याद्गुर्वनुमोदितः गृहं वनं वोपविशेत् प्रव्रजेद्वा द्विजोत्तमः आश्रमादाश्रमं गच्छेन्नान्य
थामत्परश्चरेत् गृहार्थी सदृशीं भार्यामुद्वहेदजुगुप्सितां यवीयसीं तु वयसा यां सवर्णा
मनुक्रमात् इज्याध्ययनदानानि सर्वेषां च द्विजन्मनां प्रतिग्रहोध्यापनं च ब्राह्मणस्यैव याज
नं प्रतिग्रहं मन्यमानस्तपस्तेजोयशोनुदं अन्याभ्यामेव जीवेत शिलैर्वा दोषदृक्त ए॰म॰
योः ब्राह्मणस्य हि देहोयं क्षुद्रकामाय नेष्यते कृच्छ्राय तपसे चेह प्रेत्यानंतसुखाय ३२

च शिलोंछवृत्त्या परितुष्टचित्तो धर्मं महांतं विरजं जुषाणः मय्यर्पितात्मा गृह एव तिष्ठन् नातिप्रस
क्तः समुपैति शांतिं समुद्धरंति ये विप्रं सीदंतं मत्परायणं तानुद्धरिष्ये नचिराद्दे विमानेना
र्कवर्चसा विधूयेहाशुभं कृत्स्नमिंद्रेण सह मोदते सीदन्विप्रो वणिग्दाद्भ्यो नौरिवार्णवात्
सर्वाः समुद्धरेद्राजा पितेव व्यसनात्प्रजाः आत्मानमात्मना धीरो यथा गजपतिर्गजान् एवं
ति मेष्यति कवृत्त्या पण्यैरेवापदं तरेत् खड्गेन वापदाक्रांतो न श्ववृत्त्या कथंचन वैश्यवृत्त्या
तु राजन्यो जीवेत मृगयापदि चरेद्वा विप्ररूपेण न श्ववृत्त्या कथंचन शूद्रवृत्तिं भजेद्वै
श्यः शूद्रः कारुकटक्रियां कृच्छ्रान्मुक्तो न गर्ह्येण वृत्तिं लिप्सेत कर्मणा वेदाध्याय स्वधा स्वा
हा बल्यन्नाद्यैर्यथोदयं देवर्षिपितृभूतानि मद्रूपाण्यन्वहं यजेत् यदृच्छयोपपन्नेन शुक्लेनो
पार्जितेन वा धनेनापीडयन्भृत्यान्न्यायेनैवाहरेत्क्रतून् कुटुंबेषु न सज्जेत न प्रमाद्ये
त्कुटुंब्यपि विपश्चिन्नश्वरं पश्येददृष्टमपि दृष्टवत् पुत्रदाराप्तबंधूनां संगमः पांथसं
गमः अनुदेहं वियंत्येते स्वप्नो निद्रानुगो यथा इत्थं परिमृशन्मुक्तो गृहेष्वतिथिवद्वस
न् न गृहैरनुबध्येत निर्ममो निरहंकृतः कर्मभिर्गृहमेधीयैरिष्ट्वा मामेव भक्तिमान्
तिष्ठेद्वनं वोपविशेत्प्रजावान्वा परिव्रजेत् यस्त्वासक्तमतिर्गेहे पुत्रवित्तैषणातुरः
स्त्रैणः कृपणधीर्मूढो ममाहमिति बध्यते अहो मे पितरौ वृद्धौ भार्या बालात्मजात्मजाः

Indira Gandhi National Centre for the Arts

भा॰ए॰ अनाथा मामृते दीनाः कथं जीवेयुरर्दिताः एवं गृहाशयाक्षिप्तहृदयो मूढधीरयं अतृप्त
३२ स्तान् अनुध्यायन् मृतोंधं विशते तमः॥ ॥इति श्रीभागवते महापुराणे एकादशस्कंधे भगव
उद्धवसंवादे वर्णाश्रमधर्म्मविभागः सप्तदशोध्यायः॥ ॥श्रीभगवानुवाच॥ ॥
वनं विविक्षुः पुत्रेषु भार्यां न्यस्य सहैव वा वन एव वसेत् शांतस्तृतीयं भागमायुषः कंदमूलफलैर्व
न्यैर्मेध्यैर्वृत्तिं प्रकल्पयेत् वसीत वल्कलं वासस्तृणपर्णाजिनानि च केशरोमनखश्म
श्रुमलानि बिभृयाद्दतः न धावेदप्सु मज्जेत त्रिकालं स्थंडिलेशयः ग्रीष्मे तप्येत पंचा
ग्नीन् वर्षास्वासारषाड् जले आकंठमग्नः शिशिर एवं वृत्तस्तपश्चरेत् अग्निपक्वं समश्नी
यात् कालपक्वमथापि वा उलूखलाश्मकुट्टो वा दंतोलूखल एव वा स्वयं संचिनुयात्स
र्वमात्मनो वृत्तिकारणं देशकालबलाभिज्ञो नाददीतान्यदाहृतं वन्यैश्चरुपुरोडाशै
र्निर्वपेत्कालचोदितान् न तु श्रौतेन पशुना मां यजेत वनाश्रमी अग्निहोत्रं च दर्शश्च
पूर्णमासश्च पूर्ववत् चातुर्मास्यानि च मुनेराम्नातानि च नैगमैः एवं चीर्णेन तपसा
मुनिर्धमनिसंततः मां तपोमयमाराध्य ऋषिलोकादुपैति मां यस्त्वेतत्कृच्छ्रतश्ची
र्णं तपो निःश्रेयसं महत् कामायाल्पीयसे युंज्याद्बालिशः कोपरस्ततः यदासौ नि राम॰
यमेकल्पो जरया जातवेपथुः आत्मन्यग्नीन् समारोप्य मच्चित्तोग्निं समाविशेत् यदा ३२

धर्म्मविपाकेषु लोकेषु निरयात्मसु विरागो जायते सम्यक् न्यस्ताग्निः प्रव्रजेत्ततः इष्ट्वा यथो
पदेशं मां दत्वा सर्वस्वमृत्विजे अग्नीन् स्वप्राण आवेश्य निरपेक्षः परिव्रजेत् विप्रस्य वै
संन्यसतो देवा दारादिरूपिणः विघ्नं कुर्वंत्ययं ह्यस्मानाक्रम्य समियात्परं बिभृयाच्चेन्मु
निर्वासः कौपीनाच्छादनं परं त्यक्तं न दंडपात्राभ्यामन्यत्किंचिदनापदि दृष्टिपूतं न्यसेत्पा
दं वस्त्रपूतं पिबेज्जलं सत्यपूतां वदेद्वाचं मनःपूतं समाचरेत् मौनानीहानिलायामा द
ंडा वाग्देहचेतसां न ह्येते यस्य संत्यंग वेणुभिर्न भवेद्यतिः भिक्षां चतुर्षु वर्णेषु विग
र्ह्यान्वर्जयंश्चरेत् सप्तागारानसंक्लृप्तान् तुष्येल्लब्धेन तावता बहिर्जलाशयं गत्वा ता
त्रोपस्पृश्य वाग्यतः विभज्य पावितं शेषं भुंजीताशेषमाहृतं एकश्चरेन्महीमेतां निः
संगः संयतेंद्रियः आत्मक्रीड आत्मरत आत्मवान् समदर्शनः विविक्तक्षेमशरणो म
द्भावविमलाशयः आत्मानं चिंतयेदेकमभेदेन मया मुनिः अन्वीक्षेतात्मनो बंधं मो
क्षं च ज्ञाननिष्ठया बंधः इंद्रियविक्षेपो मोक्ष एषां च संयमः तस्मान्नियम्य षड्वर्गं मद्भावे
न चरेन्मुनिः विरक्तः क्षुल्लकामेभ्यो लब्ध्वात्मनि सुखं महत् पुरग्रामव्रजान् सार्थान् भिक्षा
र्थं प्रविशंश्चरेत् पुण्यदेशसरिच्छैलवनाश्रमवतीं महीं वानप्रस्थाश्रमपदेष्वभी
क्ष्णं भैक्ष्यमाचरेत् संसिध्यत्याश्वसंमोहः शुद्धसत्वः शिलांधसा नैतद्वस्तुतया पश्ये

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

शयमानं विनश्यति असक्तचित्तो विरमेदिहामुत्रचिकीर्षितात् यदेतदात्मनि जगन्मनोवाक्प्रा
भा०ए० ३३ णसंहतं सर्वं मायेति तर्केणास्वस्थस्त्यक्त्वा न तत्स्मरेत् ज्ञाननिष्ठो विरक्तो वा मद्भक्तो वा
नपेक्षकः सलिंगानाश्रमांस्त्यक्त्वा चरेदविधिगोचरः बुधो बालकवत्क्रीडेत्कुशलो जड
वच्चरेत् वदेदुन्मत्तवद्विद्वान्गोचर्यां नैगमश्चरेत् वेदवादरतो न स्यान्न पाखंडी न हैतुकः।
शुष्कवादविवादेन कंचित्पक्षं समाश्रयेत् नोद्विजेत जनाद्धीरो जनं चोद्वेजयेन्न तु अतिवादां
स्तितिक्षेत नावमन्येत कंचन देहमुद्दिश्य पशुवद्वैरं कुर्यान्न केनचित् एक एव परो ह्यात्मा
भूतेष्वात्मन्यवस्थितः यथेंदुरुदपात्रेषु भूतान्येकात्मकानि च अलब्ध्वा न विषीदेत काले का
लेशनं क्वचित् लब्ध्वा न हृष्येद्धृतिमानुभयं दैवतंत्रितं आहारार्थं समीहेत युक्तं तत्प्राणधा
रणं तत्त्वं विमृश्यते तेन तद्विज्ञाय विमुच्यते यदृच्छयोपपन्नान्नमद्याच्छ्रेष्ठमुतापरं त
था वासस्तथा शय्यां प्राप्तं प्राप्तं भजेन्मुनिः शौचमाचमनं स्नानं न तु चोदनया चरेत् अ
न्यांश्च नियमान्ज्ञानी यथाहं लीलयेश्वरः न हि तस्य विकल्पाख्या या च मद्वीक्षया हता आ
देहांतात्क्वचित्ख्यातिस्ततः संपद्यते मया दुःखोदर्केषु कामेषु जातनिर्वेद आत्मवान्।
अजिज्ञासितमद्धर्मो गुरुं मुनिमुपव्रजेत् तावत्परिचरेद्भक्तः श्रद्धावाननसूयकः या
वद्ब्रह्म विजानीयान्मामेव गुरुमादृतः यस्त्वसंयतषड्वर्गः प्रचंडेंद्रियसारथिः ज्ञा राम० ३३

नवैराग्यरहितस्त्रिदंडमुपजीवति सुरानात्मानमात्मस्थं निह्नुते मां च धर्महा अविपक्वकषायो
स्मादमुष्माच्च विहीयते भिक्षोर्धर्मः शमोऽहिंसा तप ईक्षा वनौकसः गृहिणो भूतरक्षेज्या
द्विजस्याचार्यसेवनं ब्रह्मचर्यं तपः शौचं संतोषो भूतसौहृदं गृहस्थस्याप्यृतौ गंतुः सर्वेषां
मदुपासनं इति मां यः स्वधर्मेण भजन्नित्यमनन्यभाक् सर्वभूतेषु मद्भावो मद्भक्तिं विंदते
चिरात् भक्त्योद्धवानपायिन्या सर्वलोकमहेश्वरं सर्वोत्पत्त्यप्ययं ब्रह्म कारणं मोपयाति सः
। इति स्वधर्मनिर्णिक्तसत्त्वो निर्ज्ञातमद्गतिः ज्ञानविज्ञानसंपन्नो विरक्तः समुपैति मां वर्णाश्रम
वतां धर्म एष आचारलक्षणः स एव मद्भक्तियुतो निःश्रेयसकरः परः एतत्तेऽभिहितं साधो भ
वान्पृच्छति यच्च मां यथा स्वधर्मसंयुक्तो भक्तो मां समियात्परं ॥ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे एका
दशस्कंधे भगवदुद्धवसंवादे यतिधर्मनिरूपणं नामाष्टादशोऽध्यायः ॥ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ ॥ यो वि
द्याश्रुतसंपन्न आत्मवान्नानुमानिकः मायामात्रमिदं ज्ञात्वा ज्ञानं च मयि संन्यसेत् ॥ ज्ञानिनस्त्वहमे
वेष्टः स्वार्थो हेतुश्च संमतः स्वर्गश्चैवापवर्गश्च नान्योऽर्थो मदृते प्रियः ज्ञानविज्ञानसंसिद्धाः पदं श्रे
ष्ठं विदुर्मम ज्ञानी प्रियतमोऽतो मे ज्ञानेनासौ बिभर्ति मां तपस्तीर्थं जपो दानं पवित्राणीतराणि च ना
लं कुर्वंति तां सिद्धिं या ज्ञानकलया कृता तस्माज्ज्ञानेन सहितं ज्ञात्वा स्वात्मानमुद्धव ज्ञानविज्ञा
नसंपन्नो भज मां भक्तिभावितः ज्ञानविज्ञानयज्ञेन मामिष्ट्वात्मानमात्मनि सर्वयज्ञ

Indira Gandhi National Centre for the Arts

भा०११ पतिंमांवैसंसिद्धिंमुनयोऽगमन्॥ त्वय्युद्धवाश्रयतियस्त्रिविधोविकारोमायांतरापततिनाद्यपव
३४ र्गयोर्यत्॥ जन्मादयोऽस्ययदमीतवतस्यकिंस्युराद्यंतयोर्यदसतोऽस्तितदेवमध्ये॥ ॥श्रीउद्धवउ
वाच॥ ॥ज्ञानंविशुद्धंविपुलंयथैतद्वैराग्यविज्ञानयुतंपुराणं॥ आख्याहिविश्वेश्वरविश्वमू
र्त्तेत्वद्भक्तियोगंचमहद्विमृग्यं॥ तापत्रयेणाभिहतस्यघोरेसंतप्यमानस्यभवाध्वनीश॥ पश्या
मिनान्यच्छरणंतवांघ्रिद्वंद्वातपत्रादमृताभिवर्षात्॥ दष्टंजनंसंपतितंबिलेऽस्मिन्कालाहिना
क्षुद्रसुखोरुतर्षं॥ समुद्धरैनंकृपयापवर्ग्यैर्वचोभिरासिंचमहानुभाव॥ ॥श्रीभगवानु
वाच॥ ॥इत्थमेतत्पुराराजाभीष्मंधर्मभृतांवरं॥ अजातशत्रुःपप्रच्छसर्वेषांनोऽनुशृण्व
तां॥ निवृत्तेभारतेयुद्धेसुहृन्निधनविह्वलः॥ श्रुत्वाधर्मान्बहून्पश्चान्मोक्षधर्मानपृच्छत॥ तानहंते
ऽभिधास्यामिदेवव्रतमुखाच्छ्रुतान्॥ ज्ञानवैराग्यविज्ञानश्रद्धाभक्त्युपबृंहितान्॥ नवै
कादशपंचत्रीन्भावान्भूतेषुयेनवै॥ ईक्षेताथैकमप्येषुतज्ज्ञानंममनिश्चितं॥ एतदेवहि
विज्ञानंनतथैकेनयेनयत्॥ स्थित्युत्पत्त्यप्ययान्पश्येद्भावानांत्रिगुणात्मनां॥ आदावंतेचम
ध्येचसृज्यात्सृज्यंयदन्वियात्॥ पुनःतत्प्रतिसंक्रामेयच्छिष्येततदेवसत्॥ श्रुतिःप्रत्यक्षमैतिह्यमनु रा०
मानंचतुष्टयं॥ प्रमाणेष्वनवस्थानाद्विकल्पात्सविरज्यते॥ कर्मणांपरिणामित्वादाविरिंच्यादमंग ३४
लं॥ विपश्चिन्नश्वरंपश्येददृष्टमपिदृष्टवत्॥ भक्तियोगःपुरैवोक्तःप्रीयमाणायतेनघ॥ पुनश्चकथयि

ष्यामिमद्भक्तेःकारणंपरं॥ श्रद्धामृतकथायांमेशश्वन्मदनुकीर्त्तनं॥ परिनिष्ठाचपूजायांस्तु
तिभिःस्तवनंमम॥ आदरःपरिचर्यायांसर्वांगैरभिवंदनं॥ मद्भक्तपूजाभ्यधिकासर्वभू
तेषुमन्मतिः॥ मदर्थेष्वंगचेष्टाचवचसामद्गुणेरणं॥ मय्यर्पणंचमनसःसर्वकामविवर्जनं॥
मदर्थेऽर्थपरित्यागोभोगस्यचसुखस्यच॥ इष्टंदत्तंहुतंजप्तंमदर्थंयद्व्रतंतपः॥ एवंधर्मैर्मनुष्याणा
मुद्धवात्मनिवेदिनां॥ मयिसंजायतेभक्तिःकोऽन्योऽर्थोऽस्यावशिष्यते॥ यदात्मन्यर्पितंचित्तंशांतंसत्वो
पबृंहितं॥ धर्मंज्ञानंसवैराग्यमैश्वर्यंचाभिपद्यते॥ यदर्पितंतद्विकल्पेइंद्रियैःपरिधावति॥ रजस्व
लंचासन्निष्ठंचित्तंविद्धिविपर्ययं॥ धर्मोमद्भक्तिकृत्प्रोक्तोज्ञानंचैकात्म्यदर्शनं॥ गुणेष्वसंगोवैराग्य
मैश्वर्यंचाणिमादयः॥ श्रीउद्धवउवाच॥ ॥यमःकतिविधःप्रोक्तोनियमोवारिकर्शन॥ कःशमः
कोदमःकृष्णकातितिक्षाधृतिःप्रभो॥ किंदानंकिंतपःशौर्यंकिंसत्यमृतमुच्यते॥ कस्त्यागःकिं
धनंचेष्टंकोयज्ञःकाचदक्षिणा॥ पुंसःकिंस्विद्बलंश्रीमन्भगोलाभश्चकेशव॥ काविद्याह्रीःपराकाश्रीः
किंसुखंदुःखमेवच॥ कःपंडितःकश्चमूर्खःकःपंथाउत्पथश्चकः॥ कःस्वर्गोनरकःकःस्वित्कोबंधुरु
तकिंगृहं॥ कआढ्यःकोदरिद्रोवाकृपणःकःकईश्वरः॥ एतान्प्रश्नान्ममब्रूहि
विपरीतांश्चसत्पते॥ ॥श्रीभगवानुवाच॥ ॥अहिंसासत्यमस्तेयमसंगोह्रीरसंचयः॥ आस्ति
क्यंब्रह्मचर्यंचमौनंस्थैर्यंक्षमाभयं॥ शौचंजपस्तपोहोमःश्रद्धातिथ्यंमदर्चनं॥ तीर्थाटनंपरा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

भा०ए० ष्टीह्यास्तिक्यमाचार्यसेवनम्एतेयमाःसनियमानुभयोर्द्वादशस्मृताः।पुंसामुपासितास्तातयथाका
३५ मंदुहंतिहि।समोमन्निष्ठताबुद्धेर्दमइंद्रियसंयमः।तितिक्षादुःखसंमर्षोजिह्वोपस्थजयोधृ
तिः।दंडन्यासःपरंदानंकामत्यागस्तपस्मृतं।स्वभावविजयःशौर्यंसत्यंचसमद
र्शनं।ऋतंचसूनृतावाणीकविभिःपरिकीर्तिता।कर्मस्वसंगमःशौचंत्यागःसंन्यासउ
च्यते।धर्मइष्टंधनंन्नृणांयज्ञोहंभगवत्तमः।दक्षिणाज्ञानसंदेशःप्राणायामःपरंबलं।भ
गोमऐश्वरोभावोलाभोमद्भक्तिरुत्तमः।विद्यात्मनिभिदाबाधोजुगुप्साह्रीरकर्मसुश्री
र्गुणानैरपेक्षाद्याःसुखंदुःखसुखात्ययः।दुःखंकामसुखापेक्षापंडितोबंधमोक्षवित्।
मूर्खोदेहाद्यहंबुद्धिःपंथामन्निगमःस्मृतः।उत्पथश्चित्तविक्षेपःस्वर्गःसत्वगुणोदयः।नरक
स्तमउन्नाहोबंधुर्गुरुरहंसखे।गृहंशरीरंमानुष्यंगुणाढ्योह्याढ्यउच्यते।दरिद्रोयस्त्वसंतुष्टः
कृपणोयोजितेंद्रियः।गुणेष्वसक्तधीरीशोगुणसंगोविपर्ययः।एतउद्धवतेप्रश्नाःसर्वे
साधुनिरूपिताः।किंवर्णितेनबहुनालक्षणंगुणदोषयोः।गुणदोषदृशिर्दोषोगुणस्तू
भयवर्जितः॥ ॥इतिश्रीभागवतेमहापुराणेएकादशस्कंधेभगवदुद्धवसंवादेश्रेयो एाम०
भेदविनिर्णयएकोनविंशतितमोध्यायः॥ ॥श्रीउद्धवउवाच॥ ॥विधिश्चप्रतिषेधश्च ३५
निगमोहीश्वरस्यते।अवेक्षतेरविंदाक्षगुणंदोषंचकर्मणां।वर्णाश्रमविकल्पंच

प्रतिलोमानुलोमानुलोमजां।द्रव्यदेशवयःकालान्स्वर्गंनरकमेवच।गुणदोषभिदादृ
ष्टिमंतरेणवचस्तव।निःश्रेयसंकथंन्नृणांनिषेधविधिलक्षणं।पितृदेवमनुष्याणांवेद
श्चक्षुस्तवेश्वरश्रेयस्त्वविश्वस्तेयस्त्वनुपलब्धेर्थेसाध्यसाधनयोरपि।गुणदोषभिदादृष्टि
र्निगमात्तेनहिस्वतः।निगमेनापवादश्चभिदायाइतिहभ्रमः॥ ॥श्रीभगवानुवाच॥ ॥यो
गास्त्रयोमयाप्रोक्तान्नृणांश्रेयोविधित्सया।ज्ञानंकर्मचभक्तिर्नोपायोन्योस्तिकाभिना।
।प---मायोकथादौजातःश्रद्धस्तुयःपुमान्।ननिर्विण्णोनातिसक्तोभक्तियोगोस्य
सिद्धिदः।तावत्कर्माणिकुर्वीतननिर्विद्येतयावता।मत्कथाश्रवणादौवाश्रद्धायावन्न
जायते।स्वधर्मस्थोजयन्यज्ञैरनाशीःकामउद्धव।नयातिस्वर्गनरकौ।यद्यन्यन्नसमाचरे
त्।अस्मिन्लोकेवर्तमानःस्वधर्मस्थोनघःशुचिः।ज्ञानंविशुद्धमाप्नोतिमद्भक्तिंवायदृच्छ
या११ स्वर्गिणोप्येतमिच्छंतिलोकंनिरयिणस्तथा।साधकंज्ञानभक्तिभ्यामुभयंतदसाध
कं १२ ननरःस्वर्गतिंकांक्षेन्नारकींवाविचक्षणः।नेमंलोकंचकांक्षेतदेहावेशात्प्रमा
द्यति १३ एतद्विद्वान्पुरामृत्योरभवायघटेतसः।अप्रमत्तइदंज्ञात्वामर्त्यमप्यर्थसिद्धिदं १४
छिद्यमानंयमैरेतैःकृतनीडंवनस्पतिं।खगःस्वकेतमुत्सृज्यक्षेमंयातिह्यलंपटः १५
अहोरात्रैश्छिद्यमानंबुद्ध्वायुर्भयवेपथुः।मुक्तसंगःपरंबुद्ध्वानिरीहउपशाम्यति १६

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

भा॰ए॰ ३६

नृदेहमाद्यंसुलभंसुदुर्लभंप्लवंसुकल्पंगुरुकर्णधारम्॥मयानुकूलेननभस्वतेरितंपुमा
न्भवाब्धिंनतरेत्सआत्महा १७ यदारंभेषुनिर्विण्णोविरक्तःसंयतेंद्रियः॥अभ्यासेनात्मनो
योगीधारयेदचलंमनः १८ धार्यमाणंमनोयर्हिभ्राम्यदाश्वनवस्थितं॥अतंद्रितो
नुरोधेनमनआत्मवशंनयेत् १९ मनोगतिंनविसृजेज्जितप्राणोजितेंद्रियः॥सत्वसं
पन्नयाबुध्यामनआत्मवशंनयेत् २० एषवैपरमोयोगोमनसःसंग्रहःस्मृतः॥हृदय
ज्ञत्वमन्विछन्दम्यस्येवार्वतोमुहुः २१ सांख्येनसर्वभावानांप्रतिलोमानुलोमतः॥
भवाप्ययावनुध्यायेन्मनोयावत्प्रसीदति २२ निर्विण्णस्यविरक्तस्यपुरुषस्योक्त
वेदिनः॥मनस्त्यजतिदौरात्म्यंचिंतितस्यानुचिंतया २३ यमादिभिर्योगपथैरान्वीक्षि
क्याचविद्यया॥ममार्चोपासनाभिर्वानान्यैर्योग्यंस्मरेन्मनः २४ यदिकुर्यात्प्रमादेन
योगीकर्मविगर्हितम्॥योगेनैवदहेदंहोनान्यत्तत्रकदाचन २५ स्वेस्वेधिकारेया
निष्ठासगुणःपरिकीर्तितः॥कर्मणांजात्यशुद्धानामनेननियमःकृतः॥गुण
दोषविधानेनसंगानांत्याजनेच्छया॥ ॥जातश्रद्धोमत्कथासुनिर्विण्णःसर्वक
र्मसु॥वेददुःखात्मकान्कामान्परित्यागेप्यनीश्वरः २७ ततोभजेतमांप्रीतःश्रद्धा
लुर्दृढनिश्चयः॥जुषमाणश्चतान्कामान्दुःखोदर्कांश्चगर्हयन् २८ प्रोक्तेनभक्ति राम॰ ३६

योगेनभजतोमासकृन्मुनेः॥कामाहृदय्यानश्यन्तिसर्वेमयिहृदिस्थिते २९ भिद्यतेहृदयग्रंथिश्छिद्य
न्तेसर्वसंशयाः॥क्षीयन्तेचास्यकर्माणिमयिदृष्टेखिलात्मनि ३० तस्मान्मद्भक्तियुक्तस्ययोगि
नोवैमदात्मनः॥नज्ञानंनचवैराग्यंप्रायःश्रेयोभवेदिह ३१ यत्कर्मभिर्यत्तपसाज्ञानवैराग्यत
श्चयत्॥योगेनदानधर्मेणश्रेयोभिरितरैरपि ३२ सर्वंमद्भक्तियोगेनमद्भक्तोलभतेंजसा॥
स्वर्गापवर्गंमद्धामकथंचिद्यदिवांछति ३३ नकिंचित्साधवोधीराभक्ताह्येकांतिनोम
मः॥वांछंत्यपिमयादत्तंकैवल्यमपुनर्भवम् ३४ नैरपेक्ष्यंपरंप्राहुर्निःश्रेयसमनल्पकम्॥
तस्मान्निराशिषोभक्तिर्निरपेक्षस्यमेभवेत् ३५ नमय्येकांतभक्तानांगुणदोषोद्भवागुणाः
॥साधूनांसमचित्तानांबुद्धेःपरमुपेयुषाम् ३६ एवमेतान्मयादिष्टाननुतिष्ठंतिमेपथः॥
क्षेमंविंदंतिमत्स्थानंयद्ब्रह्मपरमंविदुः ३७ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेएकादशस्कंधेवि
शतितमोऽध्यायः यएतान्मत्पथोहित्वाभक्तिज्ञानक्रियात्मकान्॥क्षुद्रान्कामांश्चलैःप्रा
णैर्जुषंतःसंसरंतिते १ स्वेस्वेधिकारेयानिष्ठासगुणःपरिकीर्तितः॥विपर्ययस्तुदोषः
स्यादुभयोरेषनिश्चयः २ शुध्यशुद्धीविधीयेतेसमानेष्वपिवस्तुषु॥द्रव्यस्यविचिकित्सा
र्थंगुणदोषौशुभाशुभौ ३ धर्मार्थंव्यवहारार्थंयात्रार्थमितिचानघ॥दर्शितोयंमयाचा
रोधर्ममुद्वहतांधुरम्। ४ भूम्यंबुग्न्यनिलाकाशाभूतानांपंचधातवः॥आब्रह्मस्थावरा

Indira Gandhi National Centre for the Arts

भा॰ए॰ ३७ शीनां शरीरा आत्मसंयुताः ५ वेदेन नामरूपाणि विषमाणि समेष्वपि धातुषूद्धव कल्प्य
न्त एतेषां स्वार्थसिद्धये ६ देशकालादिभावानां वस्तूनां मम सत्तम। गुणदोषौ विधीयेते निय
मार्थं हि कर्मणाम् ७ अकृष्णसारो देशानामब्रह्मण्योऽशुचिर्भवेत्। कृष्णसारोऽप्यसौ
वीरःकीकटाः संस्कृतेरिणम्। कर्मण्यो गुणवान्कालो द्रव्यतः स्वत एव वा॥ यतो निवर्तते
कर्म स दोषोऽकर्मकः स्मृतः। द्रव्यस्य शुद्ध्यशुद्धी च द्रव्येण वचनेन च। संस्कारेणाथ कालेन म
हत्त्वाल्पतयाथवा १० शक्त्याऽशक्त्याथवा बुद्ध्या समृद्ध्या च यदात्मने। अघं कुर्वन्ति हि य
था देशावस्थानुसारतः। धान्यदार्वस्थितन्तूनां रसतैजसचर्मणाम्। कालवाय्वग्नि
मृत्तोयैः पार्थिवानां युतायुतैः॥ १२॥ अमेध्यलिप्तं यद्येन गन्धलेपं व्यपोहति। भजते प्रकृतिं त
स्य तच्छौचं तावदिष्यते १३ स्नानदानतपोवस्थावीर्यसंस्कारकर्मभिः मत्स्मृत्या चात्मनः शौ
चं शुद्धः कर्माचरेद्द्विजः १४ मन्त्रस्य च परिज्ञानं कर्मशुद्धिर्मदर्पणम्। धर्मः सम्पद्यते
षड्भिरधर्मस्तु विपर्ययः १५ क्वचिद्गुणोऽपि दोषः स्याद्दोषोऽपि विधिना गुणः। गुणदोषार्थ
नियमस्तद्भिदामेव बाधते १६ समानकर्माचरणं पतितानां न पातकम्। औत्पत्तिको गुणः
सङ्गो न शयानः पतत्यधः १७ यतो यतो निवर्तेत विमुच्येत ततस्ततः। एष धर्मो नृणां क्षेमः शो
कमोहभयापहः १८ विषयेषु गुणाध्यासात्पुंसः सङ्गस्ततो भवेत्। सङ्गात्तत्र भवेत्कामः का राम॰ ३७

मादेव कलिर्नृणाम् १९ कलेर्दुर्विषहः क्रोधस्तमस्तमनुवर्तते। तमसा ग्रस्यते पुंसश्चेतना व्या
पिनी द्रुतम् २० तया विरहितः साधो जन्तुः शून्याय कल्पते। ततोऽस्य स्वार्थविभ्रंशो मूर्छित
स्य मृतस्य च २१ विषयाभिनिवेशेन नात्मानं वेद नापरम्। वृक्षजीविकया जीवन्व्यर्थं भस्त्रेव
यः श्वसन् २२ फलश्रुतिरियं नृणां न श्रेयो रोचनं परम्। श्रेयोविवक्षया प्रोक्तं यथा भैषज्य
रोचनम् २३ उत्पत्त्यैव हि कामेषु प्राणेषु स्वजनेषु च। आसक्तमनसो मर्त्या आत्मनोऽनर्थ
हेतुषु २४ नतानविदुषः स्वार्थं भ्राम्यतो वृजिनाध्वनि। कथं युञ्ज्यात्पुनस्तेषु तांस्तमो विश
तो बुधः २५ एवं व्यवसितं केचिदविज्ञाय कुबुद्धयः। फलश्रुतिं कुसुमितां न वेदज्ञा वदन्ति हि
२६ कामिनः कृपणा लुब्धाः पुष्पेषु फलबुद्धयः। अग्निमुग्धा धूमतान्ताः स्वं लोकं न विद
न्ति ते २७ न ते मामङ्ग जानन्ति हृदिस्थं य इदं यतः। उक्थशस्त्रा ह्यसुतृपो यथा नीहारचक्षुषः २८
ते मे मतमविज्ञाय परोक्षं विषयात्मकाः। हिंसायां यदि रागः स्याद्यज्ञ एव न चोदना। हिंसाविहा
रा ह्यालब्धैः पशुभिः स्वसुखेच्छया। यजन्ते देवता यज्ञैः पितृभूतपतीन् खलाः ३० स्वप्नोप
मममुं लोकमसन्तं श्रवणप्रियम्। आशिषो हृदि सङ्कल्प्य त्यजन्त्यर्थान्यथा वणिक् ३१ र
जःसत्त्वतमोनिष्ठा रजःसत्त्वतमोजुषः। उपासत इन्द्रमुख्यान्देवादीन्न तथैव माम् ३२
इष्ट्वेह देवता यज्ञैर्गत्वा रंस्यामहे दिवि। तस्यान्त इह भूयास्म महाशाला महाकुलाः ३३

Indira Gandhi National Centre for the Arts

एवंपुष्पितयावाचाव्याक्षिप्तमनसांनृणाम्।मानिनांचातिलुब्धानांमद्वार्तापिनरोचते ३४
भा०ए० ३८ वेदाब्रह्मात्मविषयास्त्रिकांडविषयाइमे।परोक्षवादाऋषयःपरोक्षंममचप्रियम् ३५
शब्दब्रह्मसुदुर्बोधंप्राणेंद्रियमनोमयं।अनंतपारंगंभीरंदुर्विगाह्यंसमुद्रवत् ३६ म
योपबृंहितंभूम्नाब्रह्मणानंतशक्तिना।।भूतेषुघोषरूपेणविसेषूर्णेवलक्ष्यते।यथो
र्णनाभिर्हृदयादूर्णामुद्वमतेमुखात्।आकाशाद्घोषवान्प्राणोमनसास्पर्शरूपिणा।
छंदोमयोमृतमयःसहस्रपदवींप्रभुः।ॐकाराद्व्यंजितस्पर्शस्वरोष्मांतस्थभूषितां।वि
चित्रभाषाविततांछंदोभिश्चतुरुत्तरैः।अनंतपारांबृहतींसृजत्याक्षिपतेस्वयम्।।
गायत्र्युष्णिगनुष्टुप्चबृहतीपंक्तिरेवच।त्रिष्टुब्जगत्यतिछंदोह्यत्यष्ट्यतिजगद्विराट्
किंविधत्तेकिमाचष्टेकिमनूद्यविकल्पयेत्।इत्यस्याहृदयंलोकेनान्योमद्वेदकश्चन।मां
विधत्तेभिधत्तेमांविकल्प्यापोह्यतेत्वहम्।एतावान्सर्ववेदार्थःशब्दआस्थायमांभिदां।
मायामात्रमनूद्यांतेप्रतिषिध्यप्रसीदति इत्येकादशेवेदाभिप्रायकथनंनामएकविंशो
ध्यायः।। ।।श्रीउद्धवउवाच कतितत्वानिविश्वेशसंख्यातान्यृषिभिःप्रभो नवैकादश
पंचत्रीण्यात्थत्वमिहशुश्रुम १ केचित्षड्विंशतिंप्राहुरपरेपंचविंशतिं।सप्तैकेनव
षट्केचिच्चत्वार्येकादशापरे।केचित्सप्तदशप्राहुःषोडशैकेत्रयोदश।एतावत्वंहिसंख्या राम० ३८

नांऋषयोयद्विवक्षया।गायंतिपृथगायुष्मन्निदंनोवक्तुमर्हसि ३ श्रीभगवानुवाच ।।
युक्तंचसंतिसर्वत्रभाषंतेब्राह्मणायथा।मायांमदीयामुद्गृह्यवदतांकिंनुदुर्घटम्।। ।।
नैतदेवंयथात्थत्वंयदहंवच्मितत्तथा।एवंविवदतांहेतुंशक्तयोमेदुरत्ययाः ५ यासांव्य
तिकरादासीद्विकल्पोवदतांपदम्।प्राप्तेशमदमेप्येतिवादस्तमनुशाम्यति ६ परस्परा
नुप्रवेशात्तत्वानांपुरुषर्षभ।पौर्वापर्यप्रसंख्यानंयथावक्तुर्विवक्षितम् ७ एकस्मिन्न
पिदृश्यंतेप्रविष्टानीतराणिच।पूर्वस्मिन्वापरस्मिन्वातत्वेतत्वानिसर्वशः ८ पौर्वाप
र्यमतोमीषांप्रसंख्यानमभीप्सतां।यथाविविक्तंयद्वक्त्रंगृह्णीमोयुक्तिसंभवात् ९ अ
नाद्यविद्यायुक्तस्यपुरुषस्यात्मवेदनम्।स्वतोनसंभवादन्यस्तत्वज्ञोज्ञानदोभवेत् १० पु
रुषेश्वरयोरत्रनवैलक्षण्यमण्वपि।तदन्यकल्पनापार्थाज्ञानंचप्रकृतेर्गुणः ११ प्रकृति
र्गुणसाम्यंहिप्रकृतेर्नात्मनोगुणाः।सत्वंरजस्तमइतिस्थित्युत्पत्त्यंतहेतवः १२ सत्वंज्ञा
नंरजःकर्मतमोज्ञानमिहोच्यते।गुणव्यतिकरःकालःस्वभावःसूत्रमेवच पुरुषःप्रकृति
र्व्यक्तमहंकारोनभोनिलः।ज्योतिरापःक्षितिरितितत्वान्युक्तानिमेनव १४ श्रोत्रंत्वग्दर्श
नंघ्राणोजिह्वेतिज्ञानशक्तयः।वाक्पाण्युपस्थपाय्वंघ्रिकर्माण्यंगोभयंमनः १५ शब्दः
स्पर्शोरसोगंधोरूपंचेत्यर्थजातयः।।गत्युक्त्युत्सर्गशिल्पानिकर्मायतनसिद्धयः १६।।

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

भा.ए. ३९

सर्गोयंप्रकृतिर्ह्यस्यकार्यकारणरूपिणी।सत्वादिभिर्गुणैर्धत्तेपुरुषोव्यक्तईक्षिते १७
व्यक्तादयोविकुर्वाणाधातवःपुरुषेक्षयालब्धवीर्याःसृजंत्यंडंसंहताःप्रकृतेर्बला
त् १८ सप्तैवधातवइतितत्रार्थाःपंचखादयः।ज्ञानमात्मोभयाधारस्ततोदेहेंद्रिया
सवः १९ षडित्यत्रापिभूतानिपंचषष्ठःपरःपुमान।तैर्युक्तआत्मसंभूतैःसृष्ट्वेदंस
मुपाविशत् २० चत्वार्येवेतितत्रापितेजआपोन्नमात्मनः।जातानितैरिदंजातंजन्माव
यविनःखलु २१ संख्यानेसप्तदशकेभूतमात्रेंद्रियाणिच।पंचपंचैकमनसाआत्मा
सप्तदशःस्मृतः २२ तद्वत्षोडशसंख्यानेआत्मैवमनउच्यते।भूतेंद्रियाणिपंचैव
मनआत्मात्रयोदश २३ इतिनानाप्रसंख्यानंतत्वानामृषिभिःकृतम्।सर्वंन्याय्यंयु
क्तिमत्वात्विदुषांकिमशोभनं २४ श्रीउद्धवउवाच प्रकृतिःपुरुषश्चोभौयद्यप्यात्म
विलक्षणौ।अन्योन्यापाश्रयात्कृष्णदृश्यतेनभिदातयोः।प्रकृतौलक्ष्यतेह्यात्माप्रकृ
तिःपुरुषश्चोभौयद्यप्यात्मविलक्षणौ।अन्योन्यापाश्रयात्कृष्णदृश्यतेनभिदातयोः।
प्रकृतौलक्ष्यतेह्यात्माप्रकृतिश्चतथात्मनि एवंमेपुंडरीकाक्षमहांतंसंशयंहृदिछेत्तु
मर्हसिसर्वज्ञवचोभिर्न्नयनैपुणैः २७ त्वत्तोज्ञानंहिजीवानांप्रमोषस्तेत्रशक्तितः।त्वमे
वह्यात्ममायायागतिंवेत्थनचापरः २८ श्रीभगवानुवाच प्रकृतिःपुरुषश्चेतिविक राम० ३९

ल्पःपुरुषर्षभ।एषवैकारिकःसर्गोगुणव्यतिकरात्मकः २९ ममांगमायागुणमय्यने
कधाविकल्पबुद्धीश्चगुणैर्विधत्ते।वैकारिकस्त्रिविधोध्यात्ममेकमथाधिभूतमधिदै
वमन्यत् ३० दृग्रूपमार्कंवपुरत्ररंध्रेपरस्परंसिद्ध्यतियःस्वतःखे ३१ आत्मायदेषा
मपरोयआद्यःस्वयानुभूत्याखिलसिद्धसिद्धिः।एवंत्वगादिश्रवणादिचक्षुर्जिह्वादि
नासादिचचित्तयुक्तम्॥ ३२॥ योसौगुणक्षोभकृतोविकारःप्रधानमूलान्महतःप्र
सूतः।अहंत्रिवृन्मोहविकल्पहेतुर्वैकारिकस्तामसऐंद्रियश्च ३३ आत्मापरिज्ञानम
योविवादोह्यस्तीतिनास्तीतिभिदार्थनिष्ठः।व्यर्थोपिनैवोपरमेतपुंसांमत्तःपरावृत्तधि
यांस्वलोकात् ३४ श्रीउद्धवउवाच॥त्वत्तःपरावृत्तधियःस्वकृतैःकर्मभिःप्रभो।उ
च्चावचान्यथादेहान्गृह्णंतिविसृजंतिच ३५ तन्ममाख्याहिगोविंददुर्विभाव्यमना
त्मभिः।नह्येतत्प्रायशोलोकेविद्वांसःसंतिवंचिताः ३६ श्रीभगवानुवाच॥ ॥मनः
कर्ममयंनृणामिंद्रियैःपंचभिर्युतम्।लोकाल्लोकंप्रयात्यन्यआत्मातदनुवर्त्ततेध्या
यन्मनोनुविषयान्दृष्टान्वानुश्रुतानथ।उद्यत्सीदत्कर्मतंत्रंस्मृतिस्तदनुशाम्यति३८
विषयाभिनिवेशेननात्मानंयत्स्मरेत्पुनः।जंतोर्वैकस्यचिद्धेतोर्मृत्युरत्यंतविस्मृतिः
३९ जन्मत्वात्मतयापुंसःसर्वभावेनभूरिद।विषयस्वीकृतिंप्राहुर्यथास्वप्नमनोरथः ४०

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

भा॰ए॰ ४०

स्वप्नेमनोरथेचेत्थंप्राक्तनंनस्मरत्यसौ॥तत्रपूर्वमिवात्मानमपूर्वंचानुपश्यति ४१ इंद्रिया
यनसृष्टेदंत्रैविध्यंभातिवस्तुनि।बहिरंतर्भिदाहेतुर्जनोऽसज्जनकृद्यथा ४२ नित्यदाह्य
ङ्गभूतानिभवंतिनभवंतिच।कालेनालक्ष्यवेगेनसूक्ष्मत्वात्तन्नदृश्यते ४३ यथार्चि
षांस्रोतसांचफलानांवावनस्पतेः।तथैवसर्वभूतानांवयोवस्थादयःकृताः।सोयंदीपो
र्चिषांयद्वत्स्रोतसांतदिदंजलम।सोयंपुमानितिनृणांमृषागीर्धीर्मृषायुषां ४५ मास्व
स्यकर्मबीजेनजायतेसोप्ययंपुमान्।म्रियतेवामरोभ्रांत्यायथाग्निर्दारुसंयुतः ४६।
निषेकगर्भजन्मानिबाल्यकौमारयौवनम॥वयोमध्यंजरामृत्युरित्यवस्थास्तनोर्नव
४७ एतामनोरथमयीर्ह्यन्यस्योच्चावचास्तनूः।गुणसंगादुपादत्तेक्वचित्कश्चिज्जहातिच
४८ आत्मनःपितृपुत्राभ्यामनुमेयौभवाप्ययौ।नभवाप्ययवस्तूनामभिज्ञोद्वयलक्षणः
।तरोर्बीजविपाकाभ्यांयोविद्वान्जन्मसंयमौ।तरोर्विलक्षणोद्रष्टाएवंद्रष्टातनोःपृथ
क ५० प्रकृतेरेवमात्मानमविविच्याबुधःपुमान्।तत्त्वेनस्पर्शसंमूढःसंसारंप्रति
पद्यते॥ ॥सत्वसंगादृषीन्देवान्रजसासुरमानुषान्।तमसाभूततिर्यक्त्वंभ्रामितो
यातिकर्मभिः ५२ नृत्यतोगायतःपश्यन्यथैवानुकरोतितान्।एवंबुद्धिगुणान्पश्यन्ननी
होप्यनुकार्यते ५३ यथांभसाप्रचलतातरवोपिचलाइव।चक्षुषाभ्राम्यमाणेनदृश्य

एस॰ ४०

तेभ्रमतीवभूः ५४ यथामनोरथधियोविषयानुभवोमृषा।स्वप्नदृष्टाश्चदाशार्ह तथासंसार
आत्मनः ५५ अर्थेह्यविद्यमानेपिसंसृतिर्ननिवर्त्तते।ध्यायतोविषयानस्यस्वप्नेनार्थागमो
यथा ५६ तस्मादुद्धवमाभुंक्ष्वविषयानसदिंद्रियैः।आत्माग्रहणनिर्भातंपश्यवैकल्पिकंभ्रमम
५७ क्षिप्तोवमानितोसद्भिःप्रलब्धोसूयितोथवा।ताडितःसंनिरुद्धोवावृत्त्यावापरिहापितः ५८
निष्ठ्युतोमूत्रितोवाज्ञैर्बहुधैवंप्रकंपितः।श्रेयस्कामःकृच्छ्रगतआत्मनात्मानमुद्धरेत ५९
श्रीउद्धवउवाच यथैवमनुबुध्येयंवदनोवदतांवर।सुदुःसहमिमंमन्येआत्मन्यसदतिक्र
मम ६० विदुषामपिविश्वात्मन्प्रकृतिर्हिबलीयसी।ऋतेत्वद्धर्मनिरतान्शांतांस्तेचरणा
लयान ६१ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेएकादशस्कंधेतत्वनिरूपणंनामद्वाविंशोध्यायः॥
॥श्रीशुकउवाच॥ सएवमाशंसितउद्धवेनभागवतमुख्येनदशार्हवर्यः।सभाजयन्
भृत्यवचोमुकुंदस्तमाबभाषेश्रवणीयवीर्यः॥ श्रीभगवानुवाच॥ बार्हस्पत्यसनास
त्यत्रसाधुर्वैदुर्जनेरितैः।दुरुक्तैर्भिन्नमात्मानंयःसमाधातुमीश्वरः २ नतथातप्य
तेविद्धःपुमान्बाणैस्तुमर्मगैः।यथातुदंतिमर्मस्थाअसतांपरुषेषवः ३ कथयंतिमहत्पु
ण्यमितिहासमिहोद्धव।तमहंवर्णयिष्यामिनिबोधसुसमाहितः।केनचिद्भिक्षुणागीतं
परिभूतेनदुर्जनैः।स्मरताधृतियुक्तेनविपाकंनिजकर्मणां ५ अवंतिषुद्विजःकश्चिदासी

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

भा॰ ए॰ दाघतमः श्रिया वार्त्तावृत्तिः कदर्यस्तु कामी लुब्धस्तु कोपनः ६ ज्ञातयोतिथयस्तस्य वाङ्मात्रे
४१ णापि नार्चिताः शून्यावसथ आत्मापि काले कामैरनार्चितः ७ दुःशीलस्य कदर्यस्य द्रुह्यन्ते
पुत्रबांधवाः दारा दुहितरो भृत्या विषण्णा नाचरन्प्रियम् ८ तस्यैवं यक्षवित्तस्य च्युतस्यो
भयलोकतः धर्मकामविहीनस्य चुक्रुधुः पंचभागिनः ९ तदवध्यानविस्रस्तपुण्यस्कंध
स्य भूरिद अर्थोप्यगच्छन्निधनं बह्वायासपरिश्रमः १० ज्ञातयो जगृहुः किंचित्किंचिद्दस्य
व उद्धव दैवतः कालतः किंचिद्ब्रह्मबंधोर्नृपार्थिवात् ११ स एवं द्रविणे नष्टे धर्मकामवि
वर्जितः उपेक्षितश्च स्वजनैश्चिंतामाप दुरत्ययां १२ तस्यैवं ध्यायतो दीर्घं नष्टरायस्तपस्वि
नः खिद्यतो बाष्पकंठस्य निर्वेदः सुमहानभूत् १३ स चाहेदमहो कष्टं वृथात्मा मे नुता
पितः न धर्माय न कामाय यस्यार्थायास ईदृशः १४ प्रायेणार्थाः कदर्याणां न सुखाय क
दाचन इह चात्मोपतापाय मृतस्य नरकाय च १५ यशो यशस्विनां शुद्धं श्लाघ्या ये गुणिनां
गुणाः लोभः स्वल्पोपि तान्हंति श्वित्रो रूपमिवेप्सितम् १६ अर्थस्य साधने सिद्धे उत्कर्षे
रक्षणे व्यये नाशोपभोग आयासस्त्रासश्चिंता भ्रमो नृणाम् १७ स्तेयं हिंसानृतं दंभः का
मः क्रोधः स्मयो मदः भेदो वैरमविश्वासः संस्पर्द्धा व्यसनानि च १८ एते पंचदशानर्था ह्य
र्थमूला मता नृणाम् तस्मादनर्थमर्थाख्यं श्रेयोर्थी दूरतस्त्यजेत् १९ भिद्यते भ्रातरो दाराः राम॰
४१

पितरः सुहृदस्तथा एकास्निग्धाः काकिनाप्यसद्यः सर्वेऽरयः कृताः २० अर्थेनाल्पीयसा ह्येते
संरब्धा दीप्तमन्यवः त्यजंत्याशु स्पृधो घ्नंति सहसोत्सृज्य सौहृदम् २१ लब्ध्वा जन्मामरप्रार्थ्यं मा
नुष्यं तद्द्विजाग्र्यतां तदनादृत्य ये स्वार्थं घ्नंति यांत्यशुभां गतिं २२ स्वर्गापवर्गयोर्द्वारं प्राप्य
लोके इमं पुमान् द्रविणे कोनुषज्जेत मर्त्योनर्थस्य धामनि २३ देवर्षिपितृभूतानि ज्ञातीन्
बंधूंश्च भागिनः असंविभज्य चात्मानं यक्षवित्तः पतत्यधः २४ व्यर्थयार्थेहया वित्तं प्रमत्त
स्य वयो बलं कुशला येन सिध्यंति जरठः किं नु साधये २५ कस्मात्संक्लिश्यते विद्वान्व्य
र्थयार्थेहयासकृत् कस्यचिन्मायया नूनं लोकोयं सुविमोहितः २६ किं धनैर्धनदैर्वा
किं कामैर्वा कामदैरुत मृत्युना ग्रस्यमानस्य कर्मभिर्वोत जन्मदैः २७ नूनं मे भगवांस्तु
ष्टः सर्वदेवमयो हरिः येन नीतो दशामेतां निर्वेदश्चात्मनः प्लवः २८ सोहं कालावशे
षेण शोषयिष्येंगमात्मनः अप्रमत्तोखिलस्वार्थे यदि स्यात्सिद्ध आत्मनि २९ तत्र मामनुमो
देरन्देवास्त्रिभुवनेश्वराः मुहूर्तेन ब्रह्मलोकं खट्वांगः समसाधयत् ३० श्रीभगवानु
वाच इत्यभिप्रेत्य मनसा ह्यावंत्यो द्विजसत्तमः उन्मुच्य हृदयग्रंथीन् शांतो भिक्षुरभून्मुनिः
३१ स चचार महीमेतां संयतात्मेंद्रियानिलः भिक्षार्थं नगरग्रामानसंगोलक्षितो विशत्
३२ तं वै प्रवयसं भिक्षुमवधूतमसज्जनाः दृष्ट्वा पर्यभवन्भद्र बह्वीभिः परिभूतिभिः ३३ केचि

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

भा०ए० ४२

त्रिवेण्यजगृहुरेके पात्रं कमंडलुम् पीठं चैकेऽक्षसूत्रं च कंथां चीराणि केचन ३४ प्रदाय च पुन
स्तानि दर्शितान्याददुर्मुनेः। अन्नं च भैक्ष्यसंपन्नं भुंजानस्य सरित्तटे ३५ मूत्रयंति च पापि
ष्ठाः ष्ठीवंत्यस्य च मूर्द्धनि। यतवाचं वाचयंति ताडयंति न वक्ति चेत्
३६ तर्जयंत्यपरे वाग्भिः स्तेनोऽयमिति वादिनः। बध्नंति रज्ज्वा तं केचिद्बध्यतां बध्यतामिति ३७
क्षिपंत्येकेऽवजानंत एष धर्मध्वजः शठः। क्षीणवित्त इमां वृत्तिमग्रहीत्स्वजनोज्झितः ३८ अ
हो एष महासारो धृतिमान् गिरिराडिव। मौनेन साधयत्यर्थं बकवद्दृढनिश्चयः ३९ इत्येके
विहसंत्येनमेके दुर्वातयंति च। तं बबंधुर्निरुरुधुर्यथा क्रीडनकं द्विजम् ४० एवं स भौतिकं
दुःखं दैविकं दैहिकं च यत्। भोक्तव्यमात्मनो दिष्टं प्राप्तं प्राप्तमबुध्यत ४१ परिभूत इमां गा
थामगायत नराधमैः। पातयद्भिः स्वधर्मस्थो धृतिमास्थाय सात्विकीम्॥ भिक्षुरुवाच॥ ना
यं जनो मे सुखदुःखहेतुर्न देवतात्मा ग्रहकर्मकालाः। मनः परं कारणमामनंति संसारचक्रं
परिवर्तयेद्यत् ४३ मनो गुणान्वै सृजते बलीयस्ततश्च कर्माणि विलक्षणानि। शुक्ला
नि कृष्णान्यथ लोहितानि तेभ्यः सवर्णाः सृतयो भवंति ४४ अनीह आत्मा मनसा समीहता हि
रण्मयो मत्सख उद्विचष्टे। मनः स्वलिंगं परिगृह्य कामान् जुषन्निबद्धो गुणसंगतोऽसौ ४५
दानं स्वधर्मो नियमो यमश्च श्रुतं च कर्माणि च सद्व्रतानि। सर्वे मनोनिग्रहलक्षणांताः परो रम० ४२

हि योगो मनसः समाधिः ४६ समाहितं यस्य मनः प्रशांतं दानादिभिः किं वद तस्य कृत्य
म्। असंयतं यस्य मनो विनश्यद्दानादिभिश्चेदपरं किमेभिः ४७ मनोवशेऽन्ये ह्यभवन्स्म देवा
मनश्च नान्यस्य वशं समेति। भीष्मो हि देवः सहसः सहीयान्युंज्याद्वशे तं स हि देवदेवः ४८
तं दुर्जयं शत्रुमसह्यवेगमरुंतुदं तं न विजित्य केचित्। कुर्वंत्यसद्विग्रहमत्र मर्त्यैर्मित्राण्युदा
सीनरिपून्विमूढाः ४९ देहं मनोमात्रमिमं गृहीत्वा ममाहमित्यंधधियो मनुष्याः। एषोऽहम
न्योऽयमिति भ्रमेण दुरंतपारे तमसि भ्रमंति ५० जनस्तु हेतुः सुखदुःखयोश्चेत्किमात्मन
श्चात्र हि भौमयोस्तत्॥ ॥अनीह आत्मा मनसा समीहता हि जिह्वां क्वचित्संदशति स्वदद्भि
स्तद्वेदनायां कतमाय कुप्येत् ५१ दुःखस्य हेतुर्यदि देवतास्तु किमात्मनस्तत्र विकार
योस्तत्। यदंगमंगेन निहन्यते क्वचित्क्रुध्येत कस्मै पुरुषः स्वदेहे ५२ आ
त्मा यदि स्यात्सुखदुःखहेतुः किमन्यतस्तत्र निजस्वभावः। न ह्यात्मनोऽन्यद्यदि तन्मृ
षा स्यात्क्रुध्येत कस्मान्न सुखं न दुःखम् ५३ ग्रहा निमित्तं सुखदुःखयोश्चेत्किमात्मनो
जनस्य ते वै। ग्रहैर्ग्रहस्यैव वदंति पीडां क्रुध्येत कस्मै पुरुषस्ततोऽन्यः ५४ कर्मास्तु
हेतुः सुखदुःखयोश्चेत्किमात्मनस्तद्धि जडाजडत्वे। देहस्त्वचित्पुरुषोऽयं सुपर्णः
क्रुध्येत कस्मै न हि कर्ममूलम् ५५ कालस्तु हेतुः सुखदुःखयोश्चेत्किमात्मनस्तत्र

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

ए॰भा॰ ४३ तरात्मकोऽसौ । नाग्नेर्हि तापो न हिमस्य तत्स्यात् क्रुध्येत कस्मै न परस्य द्वंद्वम् ५६ न केन चित्क्वा
पि कथंचनास्य द्वंद्वोपरागः परतः परस्य । यथाऽहमः संसृतिरूपिणः स्यादेवं प्रबुद्धो न बि
भेति भूतैः ५७ एतां स आस्थाय परात्मनिष्ठामध्यासितां पूर्वतमैर्महर्षिभिः । अहं तरिष्या
मि दुरंतपारं तमो मुकुंदांघ्रिनिषेवयैव ५८ श्रीभगवानुवाच निर्विद्य नष्टद्रविणो ग
तक्लमः प्रव्रज्य गां पर्यटमान इत्थम् । निराकृतोऽसद्भिरपि स्वधर्मादकंपितोऽमुं मुनिराह
ता गाथाम् ५९ सुखदुःखप्रदो नान्यः पुरुषस्यात्मविभ्रमः । मित्रोदासीनरिपवः संसारस्त
मसः कृतः ६० तस्मात्सर्वात्मना तात निगृहाण मनो धिया । मय्यावेशितया युक्त एतावा
न्योगसंग्रहः ६१ य एतां भिक्षुणा गीतां ब्रह्मनिष्ठां समाहितः । धारयञ्छ्रावयञ्छृण्व
न्द्वंद्वैर्नैवाभिभूयते ६२ इति श्रीभागवते महापुराणे एकादशस्कंधे भिक्षुगीतं नाम त्र
योविंशोऽध्यायः ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ ॥ अथ ते संप्रवक्ष्यामि सांख्यं पूर्वैर्विनिश्चि
तम् । यद्विज्ञाय पुमान्सद्यो जह्याद्वैकल्पिकं भ्रमम् १ आसीज्ज्ञानमथो अर्थ एकमे
वाविकल्पितम् ॥ यदा विवेकनिपुणा आदौ कृतयुगे युगे २ तन्मायाफलरूपेण केव
लं निर्विकल्पितम् । वाङ्मनोगोचरं सत्यं द्विधा समभवद्बृहत् ३ तयोरेकतरो ह्यर्थः प्र
कृतिः सोभयात्मिका । ज्ञानं त्वन्यतमो भावः पुरुषः सोऽभिधीयते ४ तमो रजः सत्त्वमिति ए॰भा॰ ४३

प्रकृतेरभवन्गुणाः । मया प्रक्षोभ्यमाणायाः पुरुषानुमतेन च ५ तेभ्यः समभवत्सूत्रं महान्सूत्रे
ण संयुतः । ततो विकुर्वतो जातो ह्यहंकारो विमोहनः । वैकारिकस्तैजसश्च तामसश्चेत्यहं
त्रिवृत् । तन्मात्रेंद्रियमनसां कारणं चिदचिन्मयः । अर्थस्तन्मात्रिकाज्जज्ञे तामसादिंद्रिया
णि च । तैजसाद्देवता आसन्नेकादश च वैकृताः ८ मया संचोदिता भावाः सर्वे संहत्यकारि
णः । अंडमुत्पादयामासुर्ममायतनमुत्तमम् ९ तस्मिन्नहं समभवमंडे सलिलसंस्थितौ ।
मम नाभ्यामभूत्पद्मं विश्वाख्यं तत्र चात्मभूः १० सोऽसृजत्तपसा युक्तो रजसा मदनुग्रहात् ।
लोकान्सपालान्विश्वात्मा भूर्भुवः स्वरिति त्रिधा ११ देवानामोक आसीत्स्वर्भूतानां च
भुवः पदम् । मर्त्यादीनां च भूर्लोकः सिद्धानां त्रितयात्परम् । अधोऽसुराणां नागानां भूमेरो नो
कोऽसृजत्प्रभुः । त्रिलोक्यां गतयः सर्वाः कर्मणां त्रिगुणात्मनाम् । योगस्य तपसश्चैव
न्यासस्य गतयोऽमलाः १३ महर्जनस्तपः सत्यं भक्तियोगस्य मद्गतिः । मया काला
त्मना धात्रा कर्मयुक्तमिदं जगत् । गुणप्रवाह एतस्मिन्नुन्मज्जति निमज्जति १४ अ
णुर्बृहत्कृशः स्थूलो यो यो भावः प्रसिध्यति । सर्वोऽप्युभयसंयुक्तः प्रकृत्या पुरुषेण च
१५ यस्तु यस्यादिरन्तश्च स वै मध्यं च तस्य सन् । विकारो व्यवहारार्थो यथा तैजसपार्थि
वाः १६ यदुपादाय पूर्वस्तु भावो विकुरुतेऽपरम् । आदिरन्तो यदा यस्य तत्सत्यम्

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

पा० ४७ ४४

[illegible]

मिधीयते १७ प्रकृतिर्हस्योपादानमाधारः पुरुषः परः सतोऽभिव्यंजकः कालो बृह्मतत्त्रितं
बह्नहत १८ सर्गः प्रवर्त्तते तावत्पौर्वापर्येण नित्यश ४ महान् गुणविसर्गार्थः स्थित्यन्तो यो
वदीह्यसाम १९ विराजमयासाद्यमानो लोककल्प विकल्पकः पंचत्वाय विशेषाय कल्प
ते भुवनैः सह २० अन्ने प्रलीयते मर्त्यमन्नं धानासु लीयते। धाना भूमौ प्रलीयन्ते भूमिर्गंधे प्र
लीयते २१ अप्सु प्रलीयते गंध आपश्च स्वगुणे रसे। लीयते ज्योतिषि रसो ज्योती रूपे प्रली
लीयते २२ रूपं वायौ स च स्पर्शे लीयते सोपि चांबरे। अंबरं शब्दतन्मात्र इंद्रियाणि स्वयो
नि[षु] २३ योनिर्वैकारिके सौम्य लीयते मनसीश्वरे शब्दो भूतादिमप्येति भूतादिर्महति प्रभु
२४ स लीयते महान् स्वेषु गुणेषु गुणवत्तमः। तेऽव्यक्ते संप्रलीयन्ते तत्काले लीयतेऽव्यये २५ का
लो मायामये जीवे जीव आत्मनि मय्यजे। आत्मा केवल आत्मस्थो विकल्पापायलक्षणः २६
एवमन्वीक्षमाणस्य कथं वैकल्पिको भ्रमः। मनसो हृदि तिष्ठेत व्योम्नीवार्कोदये तमः २७ एष सां
ख्यविधिः प्रोक्तः संशयग्रंथिभेदनः प्रतिलोमानुलोमाभ्यां परावरदृशा मया २८ इति श्रीभागवते महापुराणे एकादशे सां
ख्यनिरूपणो नाम चतुर्विंशोऽध्यायः श्रीभगवानुवाच गुणानामसमिश्राणां पुमान्येन यथा
भवेत् तन्मे पुरुषवर्येदमुपधारय शंसतः १ शमो दमस्तितिक्षेक्षा तपः सत्यं दया स्मृतिः। तु
ष्टिस्त्यागोऽस्पृहा श्रद्धा ह्रीर्दयादिः स्वनिर्वृतिः २ काम ईहा मदस्तृष्णा स्तंभ आशीर्भिदा
सुखम्। मदोत्साहो यशः प्रीतिर्हास्यं वीर्यं बलोद्यमः ३ क्रोधो लोभोऽनृतं हिंसा याच्ञा दंभः राम० ४४

जिः कलहः शोकः। विषादः परिदैन्यं च। मोहो भयं च। ... इत्यर्थः ...

जिः कृषिवहारः सन्निपातो मनो नेंद्रियाशुभिः धर्मेर्वार्थे च कामे च परस्परं अनिष्ठितः गुणानां स
न्निकर्षोयं श्रद्धारतिधनावहः। प्रवृत्तिलक्षणो निष्ठा पुमान्यदि गृहाश्रमे स्वधर्मे चानुतिष्ठेत गु
णानां समितिर्हि सा। पुरुषं सत्त्वसंयुक्तमनुमीयाच्छमादिभिः कामादिभिः रजोयुक्तं क्रोधाद्यैस्त
मसा युतं। यदा भजति मां भक्त्या निरपेक्षः स्वकर्मभिः तं सत्त्वप्रकृतिं विद्यात्स्त्रियं वा पुरुषं
सत्त्वे रजस्तम इति गुणा जीवस्य नैव मे चित्तजा यैस्तु भूतानां सज्जमानो निबध्यते यदेतरौ ज
यैत्सत्त्वं भास्वरं विशदं शिवं तदा सुखेन युज्येत कर्मणा यशसा श्रिया। यदा जयेद्रजः स
त्त्वं तमो मूढं लयं जडं युज्यते शोकमोहाभ्यां निद्रया हिंसयाशया॥ यदा चित्तं प्रसीदेत इंद्रिया
णां च निर्वृतिः। देहेऽभयं मनोऽसंगं तत्सत्त्वं विद्धि मत्पदं विकुर्वन्क्रियया चाधीरनिर्वृत्तिश्च चे
तसां गात्रास्वास्थ्यं मनो भ्रांतं रज एतैर्निशामय सीदच्चित्तं विलीयेत चेतसो ग्रहणेऽक्षमं
मनो नष्टं तमो ग्लानिस्तमस्तदुपधारय। एधमाने गुणे सत्त्वे देवानां बलमेधते। असुराणां
च रजसि तमस्युद्धव रक्षसां सत्त्वाज्जागरणं विद्याद्रजसा स्वप्नमादिशेत्। प्रस्वापं तमसा ज
न्तोस्तुरीयं त्रिषु संततम् उपर्युपरि गच्छंति सत्त्वेन ब्राह्मणा जनाः। तमसाधोध आमुख्याद्र
जसांतरचारिणः। सत्त्वे प्रलीनाः स्वर्यांति नरलोकं रजोलयाः। तमोलयास्तु निरयं यांति मामेव नि
र्गुणाः। मदर्पणं निष्फलं वा सात्त्विकं निजकर्म तत्। राजसं फलसंकल्पं हिंसाप्रायादि तामसं।

Indira Gandhi National Centre for the Arts

कैवल्यं सात्त्विकं ज्ञानं रजो वैकल्पिकं च यत। प्राकृतं तामसं ज्ञानं मन्निष्ठं निर्गुणं स्मृतं॥ वनं तु सा
भा-ए- त्त्विको वासो। ग्रामो राजस उच्यते। तामसं द्यूतसदनं मन्निकेतं तु निर्गुणं॥ सात्त्विकः कारकोऽसं
४५ गी रागांधो राजसः स्मृतः। तामसः स्मृतिविभ्रष्टो निर्गुणो मदपाश्रयः। सात्त्विक्याध्यात्मि
की श्रद्धा कर्मश्रद्धा तु राजसी। तामस्यधर्मे या श्रद्धा मत्सेवायां तु निर्गुणा॥ पथ्यं पूतमना
यासमाहार्यं सात्त्विकं स्मृतं। राजसं चेंद्रियप्रेष्ठं तामसं चार्तिदाशुचि॥ सात्त्विकं सुखमात्मोत्थं
विषयोत्थं तु राजसं। तामसं मोहदैन्योत्थं निर्गुणं मदपाश्रयं॥ द्रव्यं देशः फलं कालो ज्ञानं कर्म
च कारकः। श्रद्धावस्थाकृतिर्निष्ठा त्रैगुण्यः सर्व एव हि। सर्वे गुणमया भावाः पुरुषाव्यक्तधि
ष्ठिताः। दृष्टं श्रुतमनुध्यातं बुध्या वा पुरुषर्षभ। एताः संसृतयः पुंसो गुणकर्मनिबंधनाः।
येनेमे निर्जिताः सौम्य गुणा जीवेन चित्तजाः। भक्तियोगेन मन्निष्ठो मद्भावाय प्रपद्यते। तस्मा
द्देहमिमं लब्ध्वा। ज्ञानविज्ञानसंभवं। गुणसंगं निर्धूय मां भजंतु विचक्षणाः॥ निःसंगो मां भजेत वि
द्वानप्रमत्तो जितेंद्रियः। रजस्तमश्चाभिजयेत सत्त्वसंसेवया मुनिः। सत्त्वं चाभिजयेद्युक्तो नै
रपेक्ष्येण शांतधीः संपद्यते गुणैर्मुक्तो जीवो जीवं विहाय मां। जीवो जीवेन निर्मुक्तो गुणै ४५
श्चाशयसंभवैः मयैव ब्रह्मणा पूर्णो न बहिर्नांतरश्चरेत्॥ ॥इति श्रीभागवते महापुराणे
एकादशस्कंधे उद्धवसंवादे पंचविंशतितमोऽध्यायः॥ ॥श्रीभगवानुवाच॥ ॥ ११स०

मल्लक्षणमिमं कायं लब्ध्वा मद्धर्म आस्थितः। आनंदं परमात्मानमात्मस्थं समुपैति मां॥ गुण
मय्या जीवयोन्या विमुक्तो ज्ञाननिष्ठया॥ गुणेषु मायामात्रेषु दृश्यमानेष्ववस्तुतः। वर्तमानो
पि न पुमान्युज्यतेऽवस्तुभिर्गुणैः॥ संगं न कुर्यादसतां शिश्नोदरतृपां क्वचित्। तस्यानुगस्तम
स्यंधे पतत्यंधानुगांधवत्॥ ऐलः सम्राडिमां गाथामगायत बृहच्छ्रवाः। उर्वशीविरहान्मुह्यन्नि
र्विण्णः शोकसंयमे। त्यक्त्वात्मानं व्रजंतीं तां नग्न उन्मत्तवन्नृपः। विलपन्नन्वगाज्जाये घोरे ति
ष्ठेति विक्लवः। कामानतृ—प्तोऽनुजुषन् क्षुल्लकान्वर्षयामिनीः। न वेद यांतीर्नायांतीरुर्वश्या
कृष्टचेतनः॥ ॥श्रीऐल उवाच॥ ॥अहो मे मोहविस्तारः कामकश्मलचेतसः। देव्या गृ
हीतकंठस्य नायुःखंडा इमे स्मृताः॥ नाहं वेदाभिनिर्मुक्तः सूर्यो वाभ्युदितोऽमुया। मुषितो
वर्षपूगानां बताहानि गतान्युत। अहो मे आत्मसंमोहो येनात्मा योषितां कृतः। क्रीडामृग
श्चक्रवर्ती नरदेवशिखामणिः। सपरिच्छदमात्मानं हित्वा तृणमिवेश्वरं। यांतीं स्त्रियं चा
न्वगमं नग्न उन्मत्तवद्रुदन्। कुतस्तस्यानुभावः स्यात्तेज ईशत्वमेव वा। योऽन्वगच्छं स्त्रियं यां
तीं खरवत्पादताडितः॥ किं विद्यया किं तपसा किं त्यागेन श्रुतेन वा॥ किं विविक्तेन मौनेन
स्त्रीभिर्यस्य मनो हृतं। स्वार्थस्याकोविदं धिङ्मां मूर्खं पंडितमानिनं। योऽहमीश्वरतां प्राप्य
स्त्रीभिर्गोखरवज्जितः। सेवतो वर्षपूगान्मे उर्वश्या अधरासवं। न तृप्यत्यात्मभूः कामो वह्निः

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

भा॰ए॰ ५६

राडुतिमिर्पर्यया पुंश्चल्यापहृतं चित्तं को न्वन्यो मोचितुं प्रभुः॥ आत्मारामेश्वरमृते भगवंत
मधोक्षजं॥ बोधितस्यापि देव्या मे सूक्तवाक्येन दुर्मतेः॥ मनोगतो महामोहो नापयात्यजि
तात्मनः॥ किमेतया नोपकृतं रज्ज्वा वा सर्पचेतसः॥ द्रष्टुः स्वरूपाविदुषो योहं यदजितेंद्रियः॥
क्वायं मलीमसः कायो दौर्गंध्याद्यात्मकोशुचिः॥ क्व गुणाः सौमनस्याद्या ह्यध्यासो वि
द्यया कृतः॥ यं प्राप्यापि पवित्राणि पंचगव्यहवींषि चान्नस्तु चित्वं हरणादीति को न्यः
स्याद् स्तु चितंतः हव्यान्यप्यंनपानानि यं प्राप्य सुरभी॥णि॥ वा स्तु चित्तं प्रपीतानस्तु को
न्य स्याद् स्तु चिस्ततः॥ पित्रोः किं स्वं नु भार्यायाः स्वामिनोग्नेः श्वगृध्रयोः॥ किमात्मनः किं
सुहृदामिति यो नावसीयते॥ तस्मिन्कलेवरे मेध्ये तुच्छनिष्ठे विषज्जते॥ अहो सुभद्रं सुन
सं सुस्मितं च मुखं स्त्रियः॥ त्वङ्मांसरुधिरस्नायुमेदोमज्जास्थिसंहतौ॥ विण्मूत्रपूये रम
तां कृमीणां कियदंतरं॥ अथापि नोपसज्जेत स्त्रीषु स्त्रैणेषु चार्थवित्॥ विषयेंद्रियसंयो
गान्मनः क्षुभ्यति नान्यथा॥ अदृष्टादश्रुताद्भावान्न भाव उपजायते॥ असंप्रयुंजतः प्राणान्शाम्य
ति स्तिमितं मनः॥ तस्मात्संगो न कर्तव्यः स्त्रीषु स्त्रैणेषु चेंद्रियैः॥ विदुषां चाप्यविस्रब्धः षड्वर्गः ५६
किमु मादृशां॥ ॥श्रीभगवानुवाच॥ ॥एवं प्रगायन्नृपदेवदेवः॥ स उर्वशीलोकम
थो विहाय॥ आत्मानमात्मन्यवगम्य मां वै उपारमत् ज्ञानविधूतमोहः॥ ततो दुःसंगमुत्सृ राम॰

ज्य सत्सु सज्जेत बुद्धिमान्॥ संत एतस्य छिंदंति मनोव्यासंगमुक्तिभिः॥ संतोनपेक्षा मच्चि
त्ताः प्रशांताः समदर्शिनः॥ निर्ममा निरहंकारा निर्द्वंद्वा निष्परिग्रहाः॥ तेषु नित्यं महाभाग
महाभागेषु मत्कथाः॥ संभवंति हिता नॄणां जुषतां प्रपुनंत्यघं॥ ता ये शृण्वंति गायंति ह्यनु
मोदंति चादृताः॥ मत्पराः श्रद्दधानाश्च भक्तिं विंदंति ते मयि॥ भक्तिं लब्धवतः साधोः किमन्य
दवशिष्यते॥ मय्यनंतगुणे ब्रह्मण्यानंदानुभवात्मनि॥ यथोपश्रयमाणस्य भगवंतं विभा
वसुं॥ शीतं भयं तमोप्येति साधून्संसेवतस्तथा॥ निमज्ज्योन्मज्जतां घोरे भवाब्धौ परमाय
णं॥ संतो ब्रह्मविदः शांता नौर्दृढेवाप्सु मज्जतां॥ अन्नं हि प्राणिनां प्राण आर्तानां शरणं
त्वहं॥ धर्मो वित्तं नृणां प्रेत्य संतोर्वाग्बिभ्यतोरणं॥ संतो दिशंति चक्षूंषि बहिरर्कः समुत्थि
तः॥ देवता बांधवाः संतः संत आत्माहमेव च॥ वैतसेनस्ततोप्येवमुर्वश्या लोकनिस्पृहः॥
मुक्तसंगो महीमेतामात्मारामश्चचार ह॥ ॥इति श्रीभागवते महापुराणे एकादश
स्कंधे भगवदुद्धवसंवादे पुरूरवगीतं नाम षड्विंशतितमोध्यायः॥ ॥श्रीउद्धव उवाच॥
॥क्रियायोगं समाचक्ष्व भवदाराधनं प्रभो॥ यस्मात्त्वां ये यथार्चंति सात्वताः सात्वतर्षभ॥
एतद्वदंति मुनयो मुहुर्निःश्रेयसं नृणां॥ नारदो भगवान्व्यास आचार्योंगिरसः सुतः॥
निःसृतं ते मुखांभोजाद्यदाह भगवानजः॥ पुत्रेभ्यो भृगुमुख्येभ्यो देव्यै च भगवानुवाच

Indira Gandhi National Centre for the Arts

भा·ए· तद्वै सर्ववर्णानामाश्रमाणां च संमतं। श्रेयसामुत्तमं मन्ये स्त्रीशूद्राणां च मानद। एतत्कमल
४३ पत्राक्ष कर्मबंधविमोचनं। भक्ताय चानुरक्ताय ब्रूहि विश्वेश्वरेश्वर॥ ॥श्रीभगवानुवा
च॥ ॥नह्यंतोनंतपारस्य कर्मकांडस्य चोद्धव। संक्षिप्तं वर्णयिष्यामि यथावदनुपूर्व
शः॥ वैदिकस्तांत्रिको मिश्र इति मे त्रिविधो मखः। त्रयाणामीप्सितेनैव विधिना मां स
मर्चयेत्। यदा स्वनिगमेनोक्तं द्विजत्वं प्राप्य पूरुषः। यथा यजेत मां भक्त्या श्रद्धया तन्निबो
ध मे॥ अर्चायां स्थंडिलेग्नौ वा सूर्ये वाप्सु हृदि द्विजः। द्रव्येण भक्तियुक्तोर्चेत्स्वगुरुं माममायया।
पूर्वं स्नानं प्रकुर्वीत धौतदंतोंगशुद्धये। उभयैरपि च स्नानं मंत्रैर्मृद्ग्रहणादिभिः। संध्योपा
स्त्यादिकर्माणि वेदेनाचोदितानि मे। पूजां तैः कल्पयेत्सम्यक्संकल्पः कर्मपावनीं।
शैली दारुमयी लौही लेप्या लेख्या च सैकती। मनोमयी मणिमयी प्रतिमाष्टविधा स्मृताः।
चलाचलेति द्विविधा प्रतिष्ठा जीवमंदिरं। उद्वासावाहने न स्तः स्थिरायामुद्धवार्चने।
अस्थिरायां विकल्पः स्यात्स्थंडिले तु भवेद्द्वयं। स्नपनं च विलेप्यायामन्यत्र परिमार्जनं।
द्रव्यैः प्रसिद्धैर्मद्यागः प्रतिमादिष्वमायिनः। भक्तस्य च यथालब्धैर्हृदि भावेन चैव हि। ४३
स्नानालंकरणं प्रेष्ठमर्चायामेव तूद्धव। स्थंडिले तत्त्वविन्यासो वह्नावाज्यप्लुतं
हविः। सूर्ये चाभ्यर्हणं प्रेष्ठं सलिले सलिलादिभिः। श्रद्धयोपहृतं प्रेष्ठं भक्तेन मम वार्यपि। राम०

गंधो धूपः सुमनसो दीपोन्नाद्यं च किं पुनः। भूर्यप्यभक्तोपहृतं न मे तोषाय कल्पते। शुचिः
संभृतसंभारः प्राग्दर्भैः कल्पितासनः। आसीनः प्रागुदग्वार्चेदर्चायां त्वथ संमुखः। कृतन्या
सः कृतन्यासां मदर्चां पाणिनामृजेत्। कलशं प्रोक्षणीयं च यथावदुपसाधयेत्। तद
द्भिर्देवयजनं द्रव्याण्यात्मानमेव च। प्रोक्ष्य पात्राणि त्रीण्यद्भिस्तैस्तैर्द्रव्यैश्च साधयेत्। पाद्यार्घ्या
चमनीयार्थं त्रीणि पात्राणि देशिकः। हृदा शीर्ष्णाथ शिखया गायत्र्या चाभिमंत्रयेत्। पिंडे
वाय्वग्निसंशुद्धे हृत्पद्मस्थां परां मम। अण्वीं जीवकलां ध्यायेन्नादांते सिद्धभाविते। तयात्म
भूतया पिंडे व्याप्ते संपूज्य तन्मयः। आवाह्यार्चादिषु स्थाप्य न्यस्तांगं मां प्रपूजयेत्। पाद्यो
पस्पर्शार्हणादीनुपचारान्प्रकल्पयेत्। धर्मादिभिश्च नवभिः कल्पयित्वासनं मम। पद्म
मष्टदलं तत्र कर्णिकाकेसरोज्ज्वलं। उभाभ्यां वेदतंत्राभ्यां मह्यं तूभयसिद्धये। सुदर्शनं पांच
जन्यं गदासीषुधनुर्हलान्। मुसलं कौस्तुभं मालां श्रीवत्सं चानुपूजयेत्। नंदं सुनंदं गरु
डं प्रचंडं चंडमेव च। महाबलं बलं चैव कुमुदं कुमुदेक्षणं। दुर्गां विनायकं व्यासं विष्वक्से
नं गुरून्सुरान्। स्वे स्वे स्थाने त्वभिमुखान्पूजयेत्प्रोक्षणादिभिः। चंदनोशीरकर्पूरकुंकु
मागुरुवासितैः। सलिलैः स्नापयेन्मंत्रैर्नित्यदा विभवे सति। स्वर्णघर्मानुवाकेन महापु
रुषविद्यया। पौरुषेणापि सूक्तेन सामभी राजनादिभिः। वस्त्रोपवीताभरणपत्रस्रग्गंधलेपनैः।

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

५

भा॰ए॰ ४८ अलंकुर्वीत सप्रेम मद्भक्तो मां यथोचितं। पाद्यमाचमनीयं च गंधं सुवसनोत्तमान्। धूपदीपोप
हार्याणि दद्यान्मे श्रद्धयार्चकः॥ गुडपायससर्पींषि शष्कुल्यापूपमोदकान्संयावदधिसूपांश्च
नैवेद्यं सति कल्पयेत्। अभ्यंगोन्मर्दनादर्शदंतधावाभिषेचनं। अन्नाद्यगीतनृत्यानि पर्वणि
स्युरुतान्वहं॥ विधिना विहिते कुंडे मेखलागर्तवेदिभिः॥ अग्निमाधाय परितः समूहेत्पा
णिनोदितं। परिस्तीर्याथ पर्युक्षेदन्वाधाय यथाविधि। प्रोक्षण्यासाद्य द्रव्याणि प्रोक्ष्याग्नौ
भावयेत मां। तप्तजांबूनदप्रख्यं शंखचक्रगदांबुजैः॥ लसच्चतुर्भुजं शांतं पद्मकिंजल्कवाससं।
स्फुरत्किरीटकटककटिसूत्रवरांगदं। श्रीवत्सवक्षसं भ्राजत्कौस्तुभं वनमालिनं। ध्यायन्
अभ्यर्च्य दारूणि हविषाभिघृतानि च। प्राश्याज्यभागावाघारौ दत्वा चाज्यप्लुतं हविः॥ जुहुयान्मूल
मंत्रेण षोडशर्चावदानतः। धर्मादिभ्यो यथान्यायं मंत्रैः स्विष्टकृतं बुधः॥ अभ्यर्च्याथ नम
स्कृत्य पार्षदेभ्यो बलिं हरेत्। मूलमंत्रं जपेद्ब्रह्म स्मरन्नारायणात्मकं॥ दत्वाचमनमुच्छेषं
विष्वक्सेनाय कल्पयेत्॥ मुखवासं सुरभिमत्तांबूलाद्यमथार्हयेत्॥ उपगायन्गृणन्नृत्यन्
कर्माण्यभिनयन्मम। मत्कथाः श्रावयन्शृण्वन्मुहूर्तं क्षणिको भवेत्॥ स्तवैरुच्चावचैः स्तो ४८
त्रैः पौराणैः प्राकृतैरपि। स्तुत्वा प्रसीद भगवन्निति वंदेत दंडवत्॥ शिरो मत्पादयोः कृत्वा बा
हुभ्यां च परस्परं। प्रपन्नं पाहि मामीश भीतं मृत्युग्रहार्णवात्॥ इति शेषां मया दत्तां शिरस्याधा राम॰

य सादरं। उद्वासयेच्चेदुद्वास्यं ज्योतिर्ज्योतिषि तत्पुनः॥ अर्चादिषु यदा यत्र श्रद्धा मां तत्र चार्चये
त्। सर्वभूतेष्वात्मनि च सर्वात्माहमवस्थितः॥ एवं क्रियायोगपथैः पुमान्वैदिकतांत्रिकैः।
अर्चन्नुभयतः सिद्धिं मत्तो विंदत्यभीप्सितां॥ मदर्चां संप्रतिष्ठाप्य मंदिरं कारयेद्दृढं। पुष्पोद्याना
नि रम्याणि पूजायात्रोत्सवाश्रितान्॥ पूजादीनां प्रवाहार्थं महापर्वस्वथान्वहं। क्षेत्रापणपुर
ग्रामान्दत्वा मत्सार्ष्टितामियात्॥ प्रतिष्ठया सार्वभौमं सद्मना भुवनत्रयं। पूजादिना ब्रह्मलोकं
त्रिभिर्मत्साम्यतामियात्॥ मामेव नैरपेक्ष्येण भक्तियोगेन विंदति। भक्तियोगं स लभते एवं यः पू
जयेत मां॥ यः स्वदत्तां परैर्दत्तां हरेत सुरविप्रयोः॥ वृत्तिं स जायते विड्भुग्वर्षाणामयुतायु
तं। कर्तुश्च सारथेर्हेतोरनुमोदितुरेव च। कर्मणां भागिनः प्रेत्य भूयो भूयसि तत्फलं॥ ॥इति
श्रीभागवते महापुराणे एकादशस्कंधे भगवदुद्धवसंवादे पूजाविधानविधिः सप्तविंशति
मोध्यायः॥ ॥श्रीभगवानुवाच॥ ॥परस्वभावकर्माणि न प्रशंसेन्न गर्हयेत्। विश्वमेका
त्मकं पश्यन्प्रकृत्या पुरुषेण च॥ परस्वभावकर्माणि यः प्रशंसति निंदति। स आशु भ्रश्य
ते स्वार्थादसत्यभिनिवेशतः॥ तैजसे निद्रयापन्ने पिंडस्थो नष्टचेतनः। मायां प्राप्नोति मृत्युं वा
तद्वन्नानार्थदृक्पुमान्॥ किं भद्रं किमभद्रं वा द्वैतस्यावस्तुनः कियत्। वाचोदितं तदनृतं म
नसा ध्यातमेव च॥ छायाप्रत्याह्वयाभासा ह्यसंतोप्यर्थकारिणः॥ एवं देहादयो भावा यच्छं
त्यामृत्युतो भयं। आत्मैव तदिदं विश्वं सृज्यते सृजति प्रभुः॥ त्रायते त्राति विश्वात्मा ह्रियते

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

५

भा.ए. हरतीश्वरः॥ तस्मान्न ह्यात्मनान्यस्मादन्यो भावो निरूपितः॥ निरूपितोयं त्रिविधा निर्मूला भातिरात्म
४८ नि। इदं गुणमयं विद्धि त्रिविधं मायया कृतं॥ एतद्विद्वान्मदुदितं ज्ञानविज्ञाननैपुण्यं॥ न निंद
ति न च स्तौति लोके चरति सूर्यवत्॥ प्रत्यक्षेनानुमानेन निगमेनात्मसंविदा॥ आद्यंतवदसज्ज्ञा
त्वा निःसंगो विचरेदिह॥ ॥श्रीउद्धव उवाच॥ ॥नैवात्मनो न देहस्य संसृतिर्द्रष्टृदृश्ययोः॥
अनात्मस्वदृशोरीश कस्य स्यादुपलभ्यते॥ आत्माव्ययोगुणः शुद्धः स्वयंज्योतिरनावृतः॥ अ
ग्निवद्दारुवदचिद्देहः कस्येह संसृतिः॥ श्रीभगवानुवाच॥ ॥यावद्देहेंद्रियप्राणैरात्मनः सं
निकर्षणं॥ संसारः फलवांस्तावदपार्थोप्यविवेकिनः॥ अर्थे ह्यविद्यमानेपि संसृतिर्न निवर्त
ते॥ ध्यायतो विषयानस्य स्वप्नेनर्थागमो यथा॥ यथा ह्यप्रतिबुद्धस्य प्रस्वापो बह्वनर्थभृत्॥ स ए
व प्रतिबुद्धस्य न वै मोहाय कल्पते॥ शोकहर्षभयक्रोधलोभमोहस्पृहादयः॥ अहंकारस्य दृश्यं
ते जन्म मृत्युश्च नात्मनः॥ देहेंद्रियप्राणमनोभिमानो जीवोंतरात्मा गुणकर्ममूर्तिः॥ सूत्रं मह
नित्युरुधेव गीतः संसार आधावति कालतंत्रः॥ अमूलमेतद्बहुरूपरूपितं मनोवचःप्राणशरीरकर्म
॥ ज्ञानासिनोपासनया शितेन छित्वा मुनिर्गां विचरत्यतृष्णः॥ ज्ञानं विवेको निगमस्तपश्च प्रत्यक्षमैति
ह्यमथानुमानं॥ आद्यंतयोरस्य यदेव केवलं कालश्च हेतुश्च तदेव मध्ये॥ यथा हिरण्यं स्वकृतं पु ४८
रस्तात्पश्चाच्च सर्वस्य हिरण्मयस्य॥ तदेव मध्ये व्यवहार्यमाणं॥ नानापदेशैरहमस्य तद्वत्॥ विज्ञा
नमेतत्त्रियवस्थमंग गुणत्रयं कारणकार्यकर्तृ॥ समन्वयेन व्यतिरेकतश्च येनैव तुर्येण तदेव स राम०

त्यं॥ न यत्पुरस्तादुत यन्न पश्चान्मध्ये च तन्न व्यपदेशमात्रं॥ भूतं प्रसिद्धं च परेण यद्यत्तदेव तत्स्यादि
ति मे मनीषा॥ अविद्यमानोप्यवभासते यो वैकारिको राजससर्ग एषः॥ ब्रह्म स्वयं ज्योतिरतो विभाति
ब्रह्मेंद्रियार्थात्मविकारचित्रं॥ एवं स्फुटं ब्रह्मविवेकहेतुभिः परापवादेन विशारदेन॥ छित्वात्मसं
देहमुपारमेत॥ स्वानंदतुष्टो खिलकामुकेभ्यः॥ नात्मा वपुः पार्थिवमिंद्रियाणि देवा ह्यसुर्वायु
र्जलं हुताशः॥ मनोन्नमात्रं धिषणा च सत्त्वमहंकृतिः खं क्षितिरर्थसाम्यं॥ समाहितैः कः करणैर्गुणा
त्मभिर्गुणो भवेन्मत्सुविविक्तधाम्नः॥ विक्षिप्यमाणैरुत किं नु दूषणं घनैरुपेतैर्विगतै रवेः किं
॥ यथा नभो वाय्वनलांबुभूगुणैर्गतागतैर्वर्तुगुणैर्न सज्जते॥ तथाक्षरं सत्त्वरजस्तमोमलैरहंमतेः
संसृतिहेतुभिः परं॥ तथापि संगः परिवर्जनीयो गुणेषु मायारचितेषु तावत्॥ मद्भक्तियोगेन
दृढेन यावद्रजो निरस्येत मनःकषायः॥ यथामयोसाधुचिकित्सितो नृणां पुनः पुनः संतुदति प्र
रोहन्॥ एवं मनोपक्वकषायकर्म कुयोगिनं विध्यति सर्वसंगं॥ कुयोगिनो ये विहितांतरायै
र्मनुष्यभूतैस्त्रिदशोपसृष्टैः॥ ते प्राक्तनाभ्यासबलेन भूयो युंजंति योगं न तु कर्मतंत्रं॥ करो
ति कर्म क्रियते च जंतुः केनाप्यसौ चोदित आ निपातात्॥ न तत्र विद्वान्प्रकृतौ स्थितोपि निवृ
त्ततृष्णः स्वसुखानुभूत्या॥ तिष्ठंतमासीनमुत व्रजंतं शयानमुक्षंतमदंतमन्नं॥ स्वभावमन्यत्कि
मपीहमानमात्मानमात्मस्थमतिर्न वेद॥ यदि स्म पश्यत्यसदिंद्रियार्थं नानानुमानेन विरुद्धमन्यत्॥

Indira Gandhi National Centre for the Arts

भा॰ए॰ ५० नश्यत्यतेव सकलया मनीषा। स्वप्नं यथोत्थायनिरोदद्यनं पूर्व्वं गत ही... ॥ कर्म्मविचित्रमहानमात्म
न्य विविक्तमंगा निवर्त्ततेतत्पुनरीक्षयैव नगृह्यते नापि विसृज्य आत्मा यथा हि भानोरुदयोन्च
क्षुषां तमो निहन्यान्नतु सद्विधत्ते। एवं समीक्षा निपुणा सती मे हन्यात्तमिस्रं पुरुषस्य बुद्धेः
एष स्वयं ज्योतिरजोप्रमेयो महानुभूतिः सकलानुभूतिः। एकोद्वितीयो वचसां विरामे येनेषिता
वागसवश्चरंति। एतावानात्मसंमोहो यद्विकल्पस्तु केवले आत्मन्नृते स्वमात्मानमवलंबो
न यस्यहि॥ यन्नामरूपकृतिभिर्ग्रहीत्वा पंचवर्णमबाधितं। व्यर्थेनाप्यर्थवादोयं पंडितमानिनां यो
गिनापक्वयोगस्य युंजतः काय उत्थितैः। उपसर्गैर्विहन्येत तत्रायं विहितो विधिः। योगधारण
या काश्चिदासनैर्धारणान्वितैः। तपोमंत्रौषधैः काश्चिदुपसर्गान्विनिर्दहेत्। कांश्चिन्ममानुध्या
नेन नामसंकीर्त्तनादिभिः। योगेश्वरानुवृत्त्या वा हन्यादशुभदान्शनैः। केचिद्देहमिमं धीराः सु
कल्पं वयसि स्थिरं। विधायविविधोपायैरथ युंजंति सिद्धये। नहितत्कुशलादृत्यं तदायासो
ह्यपार्थकः। अंतवत्वाच्छरीरस्य फलस्येव वनस्पतेः। योगं निषेवतो नित्यं कायश्चेत्क
ल्पतामियात्। तच्छ्रद्दध्यान्नमतिमान्योगमुत्सृज्य मत्परः। योगचर्यामिमां योगी विचरन्मद्यपाश्र ५०
यः। नांतरायैर्विहन्येत निस्पृहः स्वसुखानुभुः॥ ॥इतिश्री भागवते महापुराणे एकादश
स्कंधे भगवदुद्धवसंवादे परमार्थ निर्णयो नाम विंशोध्यायः॥ ॥श्रीउद्धव उवाच॥ ॥ रामं०

सुदुस्तरामिमां मन्ये योगचर्यामनात्मनः। यथांजसा पुमान्सिध्येत्तन्मे ब्रूह्यंजसाच्युत। प्राय
शः पुंडरीकाक्ष युंजंतो योगिनो मनः। विषीदंत्यसमाधानान्मनोनिग्रहकर्षिताः। अथात
आनंददुघं पदांबुजं हंसाः श्रयेरन्नरविंदलोचन। सुखं नु विश्वेश्वरयोगकर्म्मभिः त्वन्मा
ययामी विहितान्यमानिनः। किं चित्रमच्युतत्वैतदशेषबंधो दासेष्वनन्यशरणेषु यदात्मसा
त्वं। योरोचयत्सहमृगैः स्वयमीश्वराणां श्रीमत्किरीटतटपीडितपादपीठः। तं त्वाखिलात्मद
यितेश्वरमाश्रितानां सर्वार्थदं स्वकृतविद्विसृजेत्कोनु। कोवा भजेत्किमपि विस्मृतये नु
भूत्यै किं वा भवेन्नतव पादरजोजुषां नः। नैवोपयंत्यपचितिं कवयस्तवेश ब्रह्मायुषापि कृतमृ
द्धमुदः स्मरंतः। योंतर्बहिस्तनुभृतामशुभं विधुन्वन्नाचार्यचैत्यवपुषा स्वगतिं व्यनक्ति॥ ॥
श्रीशुक उवाच॥ ॥इत्युद्धवेनात्यनुरक्तचेतसा पृष्टो जगत्क्रीडनकः स्वशक्तिभिः। गृहीतमूर्त्तित्रय ईश्वरेश्वरो जगाद
सप्रेममनोहरस्मितः॥ ॥हंत ते कथयिष्यामि मम धर्मान्सुमंगलान्। यान्श्रद्धयाचरन्मर्त्यो मृत्युं जय
ति दुर्जयं। कुर्यात्सर्वाणि कर्म्माणि मदर्थं शनकैः स्मरन्। मय्यर्पितमनश्चित्तो मद्धर्मात्मम
नोरतिः। देशान्पुण्यानाश्रयेत मद्भक्तैः साधुभिः श्रितान्। देवासुरमनुष्येषु मद्भक्ताचरितानि च। पृथक्
सत्रे प्रवृत्तानि ... उत्सवान्मामकान्... हीनं ... मामेव सर्वभूतेषु बहिरंतरपावृतं। ईक्षेतात्मनि चात्मानं यथा खममलाशयः। इ
ति सर्वाणि भूतानि मद्भावेन महाद्युते। सभाजयन्मन्यमानो ज्ञानं केवलमाश्रितः। ब्राह्मणे

भा॰ए॰ पुल्कसे स्तेने ब्रह्मण्येऽर्के स्फुलिंगके। अक्रूरे क्रूरके चैव समदृ[illegible]तो मतः॥ नरेष्वभीक्ष्णं मद्भा-
५२ वं पुंसो भावयतोऽचिरात्। स्पर्द्धासूयातिरस्काराः साहंकारा वियंति हि॥ विसृज्य स्मयमानान्स्वान्
दृशं व्रीडां च दैहिकीं। प्रणमेद्दण्डवद्भूमावाश्वचांडालगोखरं॥ यावत्सर्वेषु भूतेषु मद्भावो नोपजा-
यते। तावदेवमुपासीत वाङ्मनःकायवृत्तिभिः। सर्वं ब्रह्मात्मकं तस्य विद्ययात्ममनीषया।
परिपश्यन्नुपरमेत्सर्वतो मुक्तसंशयः। अयं हि सर्वकल्पानां सध्रीचीनो मतो मम। मद्भावः स-
र्वभूतेषु मनोवाक्कायवृत्तिभिः। न ह्यंगोपक्रमे ध्वंसो मद्धर्म्मस्योद्धवाण्वपि। मया व्यवसितः सम्य-
ङ्निर्गुणत्वादनाशिषः। यो यो मयि परे धर्म्मः कल्प्यते निःफलाय चेत्। तदायासो निरर्थः
स्याद्भयादेरिव सत्तम। एषा बुद्धिमतां बुद्धिर्मनीषा च मनीषिणां। यत्सत्यमनृतेनेह मर्त्येना-
प्नोति मामृतं। एष तेऽभिहितः कृत्स्नो ब्रह्मवादस्य संग्रहः। समासव्यासविधिना देवानामपि
दुर्गमः। अभीक्ष्णशस्ते गदितं ज्ञानं विस्पष्टयुक्तिमत्। एतद्विज्ञाय मुच्येत पुरुषो नष्टसंश-
यः। सुविविक्तं तव प्रश्नं मयैतदपि धारयेत्। सनातनं ब्रह्मगुह्यं परं ब्रह्माधिगच्छति।
य एतन्मम भक्तेषु संप्रदद्यात्सुपुष्कलं। तस्याहं ब्रह्मदायस्य ददाम्यात्मानमात्मना। य एत- ५२
त्समधीयीत पवित्रं परमं शुचि। स पूयेताहरहर्मां ज्ञानदीपेन दर्शयन्। य एतच्छ्रद्धया नित्यम- राम॰
व्यग्रः शृणुयान्नरः। मयि भक्तिं परां कुर्वन्कर्म्मभिर्न स बध्यते। अप्युद्धव त्व-

या ब्रह्म सखे समवधारितं। अपि ते विगतो मोहः शोकश्चासौ मनोभवः॥ तच्च वा आभ्याञ्च मे देवग-
तो मोहो ह्यपायेकः कृतकृत्योऽस्म्यहं जातो भक्तेरुपरि वाधिनी मया चानुनेतव्या। दांभिका-
य नास्तिकाय शठाय च। अशुश्रूषोरभक्ताय दुर्विनीताय दीयतां॥ एतैर्दोषैर्विहीनाय ब्रह्म-
ण्याय प्रियाय च। साधवे शुचये ब्रूयाद्भक्तिः स्याच्छूद्रयोषितां॥ नैतद्विज्ञाय जिज्ञासोर्ज्ञा-
तव्यमवशिष्यते। पीत्वा पीयूषममृतं पातव्यं नावशिष्यते। ज्ञाने कर्म्मणि योगे च वार्त्ता-
यां दण्डधारणे। यावानर्थो नृणां तात तावांस्तेऽहं चतुर्विधः। मर्त्यो यदा त्यक्तसमस्तकर्म्मा नि-
वेदितात्मा विचिकीर्षितो मे। तदामृतत्वं प्रतिपद्यमानो मयात्मभूयाय च कल्पते वै॥ ॥
श्रीशुक उवाच॥ ॥स एवमादर्शितयोगमार्गस्तदोत्तमश्लोकवचो निशम्य। बद्धांज-
लिः प्रीत्युपरुद्धकंठो न किंचिदूचेऽश्रुपरिप्लुताक्षः। विष्टभ्य चित्तं प्रणयावघूर्णं धैर्येण
राजन्बहुमन्यमानः। कृतांजलिः प्राह यदुप्रवीरं शीर्ष्णा स्पृशंस्तच्चरणारविंदं॥ ॥श्री-
उद्धव उवाच॥ ॥विद्रावितो मोहमहांधकारो य आश्रितो मे तव सन्निधानात्। विभाव-
सोः किं नु समीपगस्य शीतं तमो भीः प्रभवंत्यजाद्य। प्रत्यर्पितो मे भवतानुकंपिना भृ-
त्याय विज्ञानमयः प्रदीपः। हित्वा कृतज्ञस्तव पादमूलं कोऽन्यं समीयाच्छरणं त्वदीयं। वृ-
क्णश्च मे सुदृढः स्नेहपाशो दाशार्हवृष्ण्यंधकसात्वतेषु। प्रसारितः सृष्टिविवृद्ध-

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

भा० ए० ५२

चपास्त्वमापयास्यात्मसुबोधहेतिज्ञान सोस्तुते महायोगिन्प्रपन्नमनुशाधिमां। यथात्व
च्चरणांभोजे रतिःस्यादनपायिनी॥ ॥श्रीभगवानुवाच॥ ॥गछोद्धव मयादिष्टो वदर्या
ख्यं ममाश्रमं। तत्रमत्पादतीर्थोदे स्नानोपस्पर्शनैः शुचिः। ईक्षयालकनंदाया विधूता
शेषकल्मषः। वसानो वल्कलान्यंग वन्यभुक सुखनिस्पृहः। तितिक्षुर्द्वंद्वमात्राणां सु
शीलः संयतेंद्रियः। शांतः समाहितधियाः ज्ञानविज्ञानसंयुतः॥ तितिक्षुर्द्वं मत्तोनु
शिक्षितं यत्ते विविक्तमनुभावय। मय्यावेशितवाक्चित्तो मद्धर्मनिरतो भवा अतिव्र
ज्यगतीस्तिस्रो मामेष्यसि ततः परं॥ श्रीशुकउवाच॥ ॥स एवमुक्तो हरिमेधसोद्ध
व॥ प्रदक्षिणं तं परिसृत्यपादयोः। शिरो निधायाश्रुकलाभिरार्द्रधीर्न्यषिंचद्वंद्वपरो
दुनिकेवसूतनचोपगापत्सुनगायगाथा। कृद्वद्वपरोप्यपक्रमे। सुदुस्त्यजस्नेहवियोग
कातरो न शक्नुवंस्तं परिहातुमातुरः। कृछ्रंययौ मूर्द्धनि भर्तृपादुके बिभ्रन्नमस्कृत्यययौ
पुनः पुनः। ततस्तमंतर्हृदि संनिवेश्यगतो महाभागवतो विशालां। यथोपदिष्टां जगदेकबं
धुना तपः समास्थाय हरेरगाद्गतिं। य एतदानंदसमुद्रसंभृतं ज्ञानामृतं भागवताय भा ५२
षितं। कृष्णेन योगेश्वरसेवितांघ्रिणा सछ्रद्धयासेव्य जगद्विमुच्यते। भवभयमपहंतुं ज्ञा
नविज्ञानसारं निगमकृदुपजह्रे भृंगवद्वेदसारं। अमृतमुदधितश्चापाययद्भृत्यवर्गान्। राम०

पुरुषमृषभमाद्यं कृष्णसंज्ञं नतोस्मि॥ ॥इति श्रीभागवते महापुराणे एकादशस्कंधे
भगवदुद्धवसंवादे उद्धवस्य वदर्याश्रमप्रवेशो नामैकोनत्रिंशत्तमोध्यायः॥ ॥श्रीराजोवा
च॥ ॥ततो महाभागवत उद्धवे निर्गते द्वारवत्यां किमकरोद्भगवान्भूतभावनः। ब्रह्मस
पोपसंसृष्टे स्वकुले यादवर्षभः। प्रेयसीं सर्वनेत्राणां तनुं स कथमत्यजत्। प्रत्याक्रष्टुं नय
नमवला यत्र लग्नं न शेकुः कर्णाविष्टं न सरति ततो यत्सतामात्मलग्नं। यछ्रीर्वाचां जनय
ति रतिं किंनु मानं कवीनां। दृष्ट्वा जिष्णोर्युधि रथगतं यच्च तत्साम्यमीयुः॥ ॥श्रीऋषिरुवा
च॥ ॥एते घोरा महोत्पाता द्वार्वत्यां यमकेतवः। मुहूर्त्तमपि न स्थेयमत्र नो यदुपुंगवाः।
श्रीभगवानुवाच॥ ॥स्त्रियो बालाश्च वृद्धाश्च शंखोद्धारं व्रजंत्वितः। वयं प्रभासं यास्या
मो यत्र प्रत्यक्सरस्वती। तत्राभिषिच्य शुचय उपोष्य सुसमाहिताः। देवताः पूजयिष्यामः स्न
पनालेपनार्हणैः। ब्राह्मणांस्तु महाभागान्कृतस्वस्त्ययना वयं। गोभूहिरण्यवासोभि
र्गजाश्वरथवेश्मभिः। विधिरेष ह्यरिष्टघ्नो मंगलायनमुत्तमं। देवद्विजगवां पूजा भूतेषु प
रमो भवः। इति सर्वे समाकर्ण्य यदुवृद्धा मधुद्विषः। तथेति नौभिरुत्तीर्य प्रभासं प्रययू रथैः।
तस्मिन्भगवतादिष्टं यदुदेवेन यादवाः। चक्रुः परमया भक्त्या सर्वश्रेयोपबृंहितं। ततस्त
स्मिन्महापानं पपुर्मैरेयकं मधु। दिष्टविभ्रंशितधियो यद्द्रवैर्भ्रश्यते मतिः। महापान

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

भा०ए० पिमत्तानां वीरयातोद्धतचेतसां ॥ कृष्णमायाविमूढानां संघर्षः सुमहानभूत् ॥ युयुधुः क्रोध
५२ संरब्धाः वेलायामाततायिनः ॥ धनुर्भिरसिभिर्भल्लैर्गदाभिस्तोमरर्ष्टिभिः ॥ पतत्पताकै र
थकुंजरादिभिः खरोष्ट्रगोभिर्महिषैर्नरैरपि ॥ मिथः समेत्याश्वतरैः सुदुर्मदा न्यहन् शरैर्द
द्भिरिव द्विपा वने प्रद्युम्नसांबौ युधि रूढमत्सरावक्रूरभोजावनिरुद्धसात्यकी सुभद्रसं
ग्रामजितौ सुदारुणौ गदौ सुमित्रासुरथौ समीयतुः ॥ अन्ये च ये वै निशठोल्मुकादयः स
हस्रजिच्छतजिद्भानुमुख्याः ॥ अन्योन्यमासाद्य मदांधकारिता जघ्नुर्मुकुंदेन विमोहि
ताः भृशं ॥ दाशार्हवृष्ण्यंधकभोजसात्वता ॥ मध्वर्बुदा माथुरशूरसेनाः ॥ विसर्जनाः कुकुराः
कुंतयश्च मिथस्तु जघ्नुः सुविसृज्य सौहृदं ॥ पुत्रा अयुध्यन् पितृभिर्भ्रातृभिश्च स्वस्री
यदौहित्रपितृव्यमातुलैः मित्राणि मित्रैः सुहृदः सुहृद्भिः ज्ञातींस्त्वहन् ज्ञातय एव मूढाः ॥ श
रेषु हीयमानेषु भज्यमानेषु धन्वसु ॥ शस्त्रेषु क्षीयमानेषु मुष्टिभिर्जह्रुरेरकाः ॥ ता वज्र
कल्पा ह्यभवन् परिघा मुष्टिना भृताः ॥ जघ्नुर्द्विषस्तैः कृष्णेन वार्यमाणास्तु तं च ते प्रत्यनी
कं मन्यमाना बलभद्रं च मोहिताः हंतुं कृतधियो राजन्नापन्ना आततायिनः ॥ अथ ५२
तावपि संक्रुद्धावुद्यम्य कुरुनंदन एरकामुष्टिपरिघौ चरंतौ जघ्नतुर्युधि ॥ ब्रह्मशापोपसृ
ष्टानां कृष्णमायावृतात्मनां स्पर्धाक्रोधः क्षयं निन्ये वैणवोग्निर्यथा वनं ॥ एवं नष्टेषु सर्वेषु कु राम०

लेषु स्वेषु केशवः ॥ अवतारितो भुवो भार इति मेनेवशेषितः ॥ रामः समुद्रवेलायां योगमास्था
य पौरुषं तत्याज लोकं मानुष्यं संयोज्यात्मानमात्मनि ॥ रामनिर्याणमालोक्य भगवा
न् देवकीसुतः ॥ निषसाद धरोपस्थे तूष्णीमासाद्य पिप्पलं बिभ्रच्चतुर्भुजं रूपं भ्राजिष्णु
प्रभया स्वया दिशो वितिमिराः कुर्वन् विधूम इव पावकः ॥ श्रीवत्सांकं घनश्यामं तप्तहाटकव
र्चसं कौशेयांबरयुग्मेन परिवीतं सुमंगलं ॥ सुंदरस्मितवक्त्राब्जं नीलकुंतलमंडितं ॥
पुंडरीकाभिरामाक्षं स्फुरन्मकरकुंडलं कटिसूत्रब्रह्मसूत्रकिरीटकटकांगदैः हारनूपुरमुद्रा
भिः कौस्तुभेन विराजितं वनमालापरीतांगं मूर्त्तिमद्भिर्निजायुधैः ॥ कृत्वोरौ दक्षिणे पादमा
सीनं पंकजारुणं मुसलावशेषायःखंडकृतेषुर्लुब्धको जरा ॥ मृगास्याकारं तच्चरणं विव्याध
मृगशंकया ॥ चतुर्भुजं तं पुरुषं दृष्ट्वा स कृतकिल्बिषः ॥ भीतः पपात शिरसा पादयोरसुर
द्विषः ॥ अजानता कृतमिदं पापेन मधुसूदन ॥ क्षंतुमर्हसि पापस्य उत्तमश्लोक मेनघ ॥ यस्या
नुस्मरणं नॄणां अज्ञानध्वांतनाशनं वदंति तस्य ते विष्णो मयासाधु कृतं प्रभो ॥ तन्माशु
जहि वैकुंठ पाप्मानं मृगलुब्धकं यथा पुनरहं त्वेवं न कुर्यां सदतिक्रमं ॥ यस्यात्मयोगरचितं न
विदुर्विरिंचो रुद्रादयोस्य तनया पतयो गिरो ये त्वन्मायया पिहितदृष्टय एतदंजः किं तस्य
ते वयमसद्गतयो गृणीमः ॥ ॥श्रीभगवानुवाच॥ ॥मा भैर्जरे त्वमुत्तिष्ठ काम एष कृतो हि

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

भा॰१०
५४

मिथ्यात्रिदिवं मरत्नुतातःच्यार्विसुरूतिनीयपदं। द्वृष्ट्वादिष्टो भगवतालूलेनेच्छा सरीरिणा। त्रिःप
रिक्रम्य तेनद्वा विमानेन दिवं ययो। दनूकःक्रम पदवीमच्छिदत्रधिगम्यतो॥ वायुं तु लसी
कामोरमाप्राप्य मुखं पयो। तंतत्रातिमघुंजिरा उधैर्ध्र्जंत्यश्च छमुले क्रवके तनं पतिः। अ
रस्तु तात्मा निपातपादपोथ्याद्वस्तु सचाघ्मलोचनः। अपश्यत स्तेवु रामावुजं अ
मोदविः प्रनष्टात मस्मिप्रविष्टा दिशोनजानेनलभेचघ्नो। नपथ्या नि धाध्या मुडुप्रनष्टे। द्र
तिवुवतिसमतैवैष्यौ गतुरुत्सोछनः। मुखमुत्पातराजेंद्र साध्व द्युजनु दोस्तिनः। तमद्दागो
तिवुवति समैवेत्यौ गतुर्ग्रसोऽछनः। सुखमुत्पातराजेंद्र साद्ध्वयजनु दीस्तिनः। तमहंगा
नत्रियाभि विक्रम महरत्। निच। तेनाति विस्मितात्मानेस तमाहजेनादनः। गाहाहवतीष
नहोभी नोनिधनेमियः संकर्षणाध्यनिर्वीसांवेधम्यो द्रहिमद्दशां। द्वारकां पांचनस्थिये।
भावद्धिभ्यश्च वंधुभिः। मयात्यक्तापदुरं। समुद्रः स्नाव पिष्यति। त्वं स्वंपरिग्रहम शे
षं दायपित्तौवनः। अर्जुनेनाविताः सर्वे इंद्रप्रस्थं। मिष्ययाचेनु मद्धर्मस्थोपहान
स्थितु येचकः। मन्त्रायास्वनामेतौ विज्ञापोपशमेवुजरस्तु नः। संपरिक्रम्य तं मृष्टस्तप ५४
नः। ततपौरेशी हस्यपाध्याय रमीनाः प्रययौ पुरी॥ ॥इति श्रीभागवते महापुराणे एका
दशस्कंधे मौसले यदुकुलक्षयत्रिंशत्तमोध्यायः॥ ॥श्रीशुक उवाच॥ ॥अथतत्रागमद्ब्रह्मा
भवान्या च समं भवः। महेंद्रप्रमुखा देवा मुनयः सप्रजेश्वराः। पितरः सिद्धगंधर्वा विद्याधर राम

महोरगाः। चारणाय क्षरक्षांसि किंनराप्सरसो द्विजाः। द्रष्टुकामा भगवतो निर्याणं परमो
त्सुकाः। गायंतश्च गृणंतश्च शौरेः कर्माणि जन्म च। ववृषुः पुष्पवर्षाणि विमानावलि
वस्थिनिर्नभः। कृष्णो तःसंकुलेराजनभक्तो परमयायुता। भगवान् पितामहं वीक्ष्य विभूती
रात्मनो विभुः। संयोज्यात्मनि चात्मानं पद्मनेत्रे न्यमीलयत्। लोकाभिरामां स्वतनुं ध
गा ध्यानमंगलोपेता धारणाध्यानमंगलं। योगधारणयाग्नेय्या दग्ध्वा धामाविशत्स्वकं। दिवि दुंदुभयो नेदुः पे
तुः सुमनसश्च खात्। सत्यं धर्मो धृतिर्भूमौ कीर्तिः श्रीश्चानु तं ययुः। देवादयो ब्रह्ममुख्या
न विशंतं स्वधामनि। अविज्ञातगतिं कृष्णं ददृशुश्चाति विस्मिताः। सौदामिन्या यथा
काशे यांत्या हित्वाभ्रमंडलं। गतिर्न लक्ष्यते मर्त्यैस्तथा कृष्णस्य दैवतैः। ब्रह्मरुद्रादयस्ते तु
दृष्ट्वा योगगतिं हरेः। विस्मितास्तां प्रशंसंतः स्वं स्वं लोकं ययुस्तदा। राजन् परस्य तनुभ
र्जननाप्ययेहा मायाविडंबनमवेहि यथा नटस्य। सृष्ट्वात्मनेदमनुविश्य विहृत्य चांते सं
हृत्य चात्ममहिमोपरतः स आस्ते। मर्त्येन यो गुरुसुतं यमलोकनीतं त्वां चानयच्छरणदः परमा
स्त्रदग्धं। जिग्येंतकांतकमपीशमसावनीशः किं स्वावने स्वरनयन्मृगयुं सदेहं। तथाप्य
शेषस्थितिसंभवाप्ययेष्वनन्यहेतुर्यदशेषशक्तिधृक्। नैच्छत्प्रणेतुं वपुरत्र शेषितं मर्त्ये
न किं स्वस्थगतिं प्रदर्शयन्। य एतां प्रातरुत्थाय कृष्णस्य पदवीं परां। प्रयतः कीर्तयेद्भक्त्या

ORIGINAL MSS POOR

Indira Gandhi National Centre for the Arts

॥११

भा॰ए॰ तामंमेवाप्तोल्पनुत्तमंविव्हत:कथयामास निधनं वृष्णीनं कृस्नसोन्त्यातछुचोदूर्व्हयाज
५५ ना:शोकविमूर्छिता:।तत्र स्मत्वरि ताजग्मु:कृस्नविश्लेषाविह्वला।व्यसव:शेरतेपत्र
ज्ञातयो घ्नत आत्मनं देवकी रोहिणी चैव दारुको ह्यानकामेत्य वसुदेवोयस्तनयो:पति
त्वाचनगाणावात्मेन्दि पिचनकृस्नेवसुदेवस्तथास्तनोकृस्नरामावपश्यंत:शोकात्तीवि
विजह्नु:स्मृ.ति।प्राणोश्च विजह्नुस्तत्र भावद्धिर्हान्तुरा।।उपगूह्यपतीघ्यानचिंतामाकृ
तुकु:स्त्रियः।रामपत्न्यश्चतदेहमुपगूह्याग्निमाविशत्।।वसुदेवपत्न्यस्तद्गात्रंप्रद्युम्ना
दीन्हरे:स्नुषा:।कृस्नपत्न्योविशन्नाग्निं रु.क्मिण्याद्यास्तदात्मका:।।अर्जुन:प्रेयस:
सख्यु:कृस्नस्य विरहातुर:।आत्मानं सांत्वयामास कृस्नगीतै:सदुक्तिभि:।।बंधूनांनष्ट
गोत्राणांअर्जुन:सांपरायिकं।हतानां कारयामास यथावदनुपूर्वश:।।द्वारकांहरि
णात्यक्तां समुद्रोप्लावयत्क्षणात्।।वर्जयित्वा महाराज श्रीमद्भगवदालयं।।नित्यं संनिहित
स्तत्र भगवान्मधुसूदन:।स्मृत्याशेषाशुभहरं सर्वमंगलमंगलं।।स्त्रीबालवृद्धानादाय हत
शेषान्धनंजय:।देवं प्रस्थं समावेश्य वज्रं तत्राभ्यषेचयत्।।श्रुत्वा सुहृद्वधं राजन्न ५५
र्जुनात्तेपितामहा:।।त्वांतुवंशधरं कृत्वा जग्मु:सर्वे महापथं।।य एतद्देवदेवस्य विष्णो:क
र्माणिजन्मचाकीर्तयेच्छ्रद्धयामर्त्य:सर्वपापै:प्रमुच्यते।।इत्थं हरेर्भगवतो रुचिरावता राम

१२

र्वीर्याणिबालचरितानिचशंतमानि।अन्यत्र चेह च श्रुतानि गृणन्मनुष्यो भक्तिंपरांपर
भा॰ए॰ महंसगतौ लभेत।। ।।इति श्रीभागवते महापुराणे एकादशस्कंधे मोशलनाम एकत्रिं
५६ शत्तमोध्याय:।। ।।समाप्तोयमेकादशस्कंध:।। ।।शुभमस्तु।। ।।संवत १८०६
मेयचैसाष्यकृस्नदुतियायांपोथीलीषा: काशीमध्ये।। ।।रामकृस्नरामकृस्न:।।
।।–आपोथि भागवत नरोत्तम ११ स्कंद लिषे त्र ध्या री

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

३५६

॥ ॐ अथ उरमाणिक

१ अध्याय पहेलो पानै ३

२ अध्याय बीजो पानै ५

३ अध्याय त्रीजो पानै ६

४ अध्याय चोथो पानै

५ अध्याय पांचमो

Indira Gandhi National
Centre for the Arts